

FORMIDLINGSVEDLEGG

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØER

ALVDAL OG TYNSET 2017-2021

Innholdsfortegnelse

1. Innledning	3
2. Forhistorien (6000 f. Kr. – 1000 e. Kr.) - Arkeologiske kulturminner	4
2.1. Leirplasser og rasteplasser fra steinalderen – spor etter de første menneskene i Nord-Østerdalen.....	5
<i>Utvalgt kulturmiljø: Breisjøene i Alvdal - Vestfjell.....</i>	<i>6</i>
2.2. Fangstanlegg – intensiv storviltjakt i groper.....	6
<i>Utvalgt kulturminne: Fangstanlegget ved Jutulhogget:</i>	<i>7</i>
<i>Utvalgt kulturminne: Fangstanlegg i Haverslia. Kultur- og natursti.</i>	<i>7</i>
<i>Utvalgt kulturminne: Fangstanlegget ved nordenden av Savalen.....</i>	<i>7</i>
<i>Utvalgt kulturminne: Massefangstanlegget på Gravskarhøgda</i>	<i>7</i>
<i>Utvalgt kulturminne: Kulturminner som inngår i natur- og kulturstien på Langodden.....</i>	<i>8</i>
2.3. Jernfremstilling – metallet som revolusjonerte	9
<i>Utvalgt kulturminne: Jernfremstillingsanlegg langs kulturstien i Rivdalen/Kommern</i>	<i>9</i>
<i>Utvalgt kulturminne: Jernfremstillingsanlegg langs natur- og kulturstien på Langodden.</i>	<i>9</i>
2.4. Gravhauger og gravrøyser – symboler på makt og eierskap	10
<i>Utvalgt kulturminne: Gravhauger på Frengstad gård på Kvikne</i>	<i>10</i>
<i>Utvalgt kulturminne: Kultursti i Rivdalen og Kommern og gravfeltet ved Lundburanden</i>	<i>11</i>
2.5. Bergkunst i setergreider	11
<i>Utvalgt kulturminne: Skålgropsteinene i Storbekkdalen</i>	<i>12</i>
2.6. Steinbrudd – den eldste bergverksindustrien.....	12
<i>Utvalgt kulturminne: Klebersteinsbruddet i Sandbekkdalen, Kvikne.....</i>	<i>13</i>
2.7. Kullfremstilling.....	14
2.8. Middelalderske kirkesteder	14
<i>Utvalgt kulturminne: Middelaldersk kirkested på Prestegardsjordet, Tynset</i>	<i>14</i>
2.9. Forhistoriske dyrkningsspor – det første jordbruket?	15
<i>Utvalgt kulturminne: Mulige åkerterasser i Finnbudalen</i>	<i>15</i>
2.10 Samiske kulturminner	15
<i>Samiske bosetningsspor ved Storbekkhaugan</i>	<i>18</i>
<i>Samiske bosetningsspor ved Svartsjøen</i>	<i>18</i>
4. Litteraturliste	19
5. Nyere tid	21
5.1 Innledning.....	21
<i>Følgende temaer er valgt:</i>	<i>21</i>
6. Tematisering av kulturminnene i Alvdal og Tynset	22
6.1 Grenser, varder, ufred.....	23
6.2 Gardsbebyggelse	24
<i>Gardstun</i>	<i>25</i>
<i>Enkelthus.....</i>	<i>27</i>
<i>Uthus / Driftsbygninger</i>	<i>30</i>
<i>Andre bygninger</i>	<i>32</i>
6.3 Seterbebyggelse	35
<i>Litt om de enkelte husa.....</i>	<i>36</i>
6.4 Utmarksnæring.....	39

Skogsdrift.....	41
Jakt fangst og fiske.....	43
6.5 Bergverk og gruvedrift.....	44
Innledning.....	44
6.6 Steinbrudd.....	50
Kleber.....	50
Skifer.....	52
6.7 Kommunikasjon og samferdsel	52
Overnatting, skyss-stasjoner.....	54
Jernbane.....	55
Telefon telegraf.....	56
6.8 Offentlig sektor	57
Kommunehus.....	58
Skoler.....	59
Videre skolegang	60
Eldreomsorg	60
6.9 Tettsteder.....	61
6.10 Bolighus, villaer	62
6.11 Handverk, elektrisitet, industri.....	64
6.12 Frivillighet og foreningsliv.....	66
Skytterlag.....	66
Frilyndte ungdomslag.....	66
Andre foreninger	66
Idrett / Friluftsliv / Fritid.....	67
6.13 Barn og ungdom	67
6.14 Etniske minoriteter	68
6.15 Tidlig turisme	69
Tidlig seter- og fjellturisme	69
Hyttebygging.....	70
7. Litteraturoversikt.....	71

1. Innledning

Nord-Østerdalens unike historie kan leses gjennom et mangfold av kulturminner som vi daglig omgir oss med. Fra steinalderen og frem til i dag finnes uendelig mange spor etter mennesker som har bodd og virket her før oss, slik som fangstgroper, hustufter, gravhauger, gardstun, lær, setrer og villaer, gruver og slagghauger. Sporene gir oss anledning til å undre oss over og forstå historien vi er en del av, og hvordan menneskene har tilpasset seg naturen gjennom tusenvis av år. Kulturminnene er ikke-fornybare kilder til kunnskap og opplevelse for dagens innbyggere og kommende generasjoner.

Dette heftet er utarbeidet som en del av arbeidet med kommunedelplan for kulturminner i Alvdal og Tynset. Her presenteres noen av de viktigste kulturminnene i kommunene og i korte trekk den kulturhistoriske sammenhengen kulturminnene inngår i. Vi håper at dette heftet vil skape interesse for kulturarven og inspirere til bevaring og bruk av kulturminner. Alle har vi et ansvar for at kulturarven forvaltes på en slik måte at verdiene som ligger i kulturminnene tas vare på og kommer fellesskapet til gode.

Figur 1. Lasskjørere på vei til Røros. Museumsparken på Tynset, februar 2016. Foto: Trond Steinbakken.

2. Forhistorien (6000 f. Kr. – 1000 e. Kr.) - Arkeologiske kulturminner

I 8000 år har mennesker ferdes i Nord-Østerdalen. Fra tidsrommet mellom de første kjente sporene etter mennesker frem til omlag 1200 e. Kr. finnes det ikke skriftlige kilder. Fra denne perioden er det kun de arkeologiske kulturminnene som kan fortelle om bosetning og levesett i fjellregionen.

Eldre Steinalder	10000	– 4000 f. Kr.
Yngre Steinalder	4000	– 1800 f. Kr.
Eldre Bronsealder	1800	– 1000 f. Kr.
Yngre Bronsealder	1000	– 500 f. Kr.
Eldre Jernalder	500 f. Kr.	– 570 e. Kr.
Yngre Jernalder	570 e. Kr.	– 1050 e. Kr.
Middelalder	1050 e. Kr.	– 1537 e. Kr.
Nyere tid	1537 e. Kr.	– Nå

I kulturminnedatabasen Askeladden er det per dags dato registrert 322 automatisk fredede kulturminnelokaliteter i Alvdal og tilsvarende 233 kulturminnelokaliteter i Tynset. Lokalitetene består av alt fra enkeltliggende kullgroper til små gravfelt, skålgropsteiner og langstrakte, rekker av fangstgroper som følger hele dalfører. Lokalitetene representerer hele forhistorien fra steinalderen til middelalderen. Men de fleste daterbare funnene stammer fra jernalderen, slik som svært mange fangstgroper, gjenstandsfunn, gravhauger og -røyser. Det er gjort en betydelig innsats lokalt med registrering av kulturminner i utmark. Halldor Nyeggen og Erling Flaten registrerte i perioden 1994 – 2002 hele 4200 kulturminner i Alvdal. I Tynset har kommunen initiert lokale registreringer og SNO har bidratt til registreringen av et stort antall kulturminner i utmarka.

At kulturminnene er automatisk fredede betyr at det er forbudt å gjøre inngrep i dem. Alle tiltak som berører automatisk fredede kulturminner skal på forhånd undersøkes og klareres av regional kulturminneforvaltning, Hedmark Fylkeskommune eller Sametinget. Ved oppdagelse av arkeologiske kulturminner eller skade på eller i tilknytning til et arkeologisk kulturminne er det meldeplikt til samme myndighet.

Type arkeologisk kulturminne	Alvdal	Tynset
Steinalderlokaliteter	21	7 (+16 Innerdalen og Falningsjøen)
Bergkunstlokaliteter		15
Fangstanlegg	128	191
Jernvinneanlegg	129	20
Gravanlegg	3	28
Kullgroper	39	7
Funnsteder (gjenstandsfunn)	17	41
Forhistoriske dyrkingsspor	2	
Gamle kirkesteder	1	3
Forhistoriske klebersteinsbrudd		2
Samiske gammetufter/ Gåetiesijie	1	5
Mjølkegrop/Boerne (samisk kulturminne)		1
Bekkekjøle (samisk kulturminne)		1

Tabell 1 : Kilde: Askeladden 10.08.2015. Kjente automatisk fredede arkeologiske kulturminnelokaliteter i Tynset og Alvdal. Hver lokalitet kan bestå av en eller flere enkeltminner. Eksempelvis kan et fangstanlegg bestå av en enkel fangstgrop eller et system av flere titalls fangstgroper. Noen av kulturminnene har uavklart datering.

I det videre vil de viktigste typene faste arkeologiske kulturminner som finnes i Alvdal og Tynset bli beskrevet, sammen med 15 utvalgte automatisk fredede arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer i Alvdal og Tynset som egner seg godt til formidling.

2.1. Leirplasser og rasteplasser fra steinalderen – spor etter de første menneskene i Nord-Østerdalen

Før 1950 var det svært lite vi visste om steinalderen i fjellregionen. Men vassdragsutbyggingen i perioden 1950 – 1990 endret dette bildet. I den forbindelse ble det registrert kulturminner i Alvdal Vestfjell, langs bredden av Savalen (Alvdal og Tynset), Sverjesjøen og Falningsjøen i Kvikne, og langs Inna i Innerdalen. Undersøkelsene resulterte i funn fra mange ulike perioder av forhistorien. Flere steder ble det i sjøkanten funnet rester etter leirplasser og mindre rasteplasser fra steinalderen. Til sammen er det registrert 44 steinalderlokaliteter i Alvdal og Tynset. På leirplassene er det funnet redskaper og avslag i flint, kvarts og kvartsitt, rester etter ildsteder, beinrester og noen få spor etter enkle boliger, slik som stolpehull og teltringer. Funn av pilspisser og skinnskraper tyder på at leirplassene ble brukt av jegerfolk. Leirplassene ligger også strategisk til i forhold til storviltets trekkruter. Størrelsen på lokalitetene varierer fra noen få til flere hundre funn, men sammenliknet med boplasser vi finner langs kysten er alle å betrakte som små. De representerer opphold på timer, dager eller korte uker. Sannsynligvis har jegerne vært bosatt i lavlandet og reist inn og

ut av Nord-Østerdalen i jaktseasonen. Dette må betraktes som starten på en mange tusen år lang jegertradisjon i fjellregionen.

Figur 2. Venstre: Avslag og avslagsfragmenter i flint, kvarts, kvartsitt, bergkrystall og jaspis fra en steinalderlokalitet ved Falningsjøen, Kvikne. Høyre: Fra utgravingen av en steinalderlokalitet i Alvdal Vestfjell. Foto: Kulturhistorisk museum.

Utvalgt kulturmiljø: Breisjøene i Alvdal - Vestfjell

Fjellområdet rundt Sølnekletten og Breisjøene er svært rikt på kulturminner. Her finnes det spor etter menneskers virksomhet fra eldre steinalder og frem til i dag. De forhistoriske kulturminnene er hovedsakelig knyttet til jakt og fangst på storvilt.

De eldste spora kan være vanskelige å oppdage. På nes og eid fra Holmsjøen i sørøst til Rundhåen i nordvest finnes det rester etter leirplasser og rasteplasser fra steinalderen. Sporene består av avslag og redskaper i stein, samt rester etter ildsteder. Lokalitetene ligger på tørre flater i umiddelbar nærhet av sjøen og strategisk plassert i forhold til vadesteder. Kanskje angrep jegerne akkurat i det reinflokken skulle krysse vannet.

I de samme områdene finnes det også rekker av fangstgroper beregnet på de samme dyretrekkene. Ved Holmsjøen ligger det en gravhaug fra jernalder. Haugen har en tydelig plyndringsgrop i midten. I tillegg ligger det flere hustuffer langs sjøene som ikke er datert.

2.2. Fangstanlegg – intensiv storviltjakt i groper

En fangstgrop er en grop gravd i bakken, som var beregnet på fangst av elg eller rein. I fjellregionen er det registrert tusenvis av fangstgroper for elg og rein. Gropene varierer i form og størrelse. De kan forekomme som enslige groper, men ligger som regel i grupper eller i lange rekker fra et par groper opptil flere hundre. Det er gjort omfattende registreringer av fangstgroper i utmarka i begge kommuner. Alderen på gropene varierer fra yngre steinalder til middelalder og nyere, men de fleste stammer nok fra jernalderen. Det lå store verdier i jaktproduktene. Varer av skinn og horn inngikk i handelsnettverk med forbindelser til Sør-Skandinavia og videre sørover. Store anlegg ligger langs vassdragene Folla og Sølva i Alvdal og på Kvikneskogen i Tynset.

Utvalgt kulturminne: Fangstanlegget ved Jutulhogget:

Anlegget består av fire fangstgroper på en rekke omtrent 50 m sør for hovedutkikkspunktet ved Jutulhogget på Alvdalssiden. Gropene er tydelige og godt bevarte. Gropa nærmest utkikkspunktet er gravd ut i en naturlig forhøyning av steinura som dekker et større område sørvest for Jutulhogget. Resten av gropene har oppbygd voll rundt gropa.

Utvalgt kulturminne: Fangstanlegg i Haverslia. Kultur- og natursti.

I Haverslia er det etablert en natur- og kultursti med temaer som dyreliv, jakt, steinbrudd og jernfremstilling. Blant annet formidles et stort fangstgropsystem gjennom kulturstien. Systemet ligger strategisk plassert på begge sider av Havern. Nord- og østsiden av Havern er svært bratt, og dyr som skulle passere var nødt til å finne en vei rundt toppen. Ved bruk av fangstgroper og ledegjerder kunne jegerne sperre av dyrenes trekkruter. Mellom Glomma i nord og innover mot foten av Havern ligger et anlegg bestående av et 30-talls fangstgroper. Øst for Havern ligger ytterligere 15 groper. Et slikt anlegg er tid- og arbeidskrevende å etablere og vedlikeholde. Det er rimelig å anta at jegerne har bodd mer eller mindre fast i nærheten.

Figur 3. Natur- og kultursti i Haverslia. Fangstgroper på hver side av stien.

Utvalgt kulturminne: Fangstanlegget ved nordenden av Savalen

Ved nordenden av Savalen ligger rekker av fangstgroper på kryss og tvers på begge sider av sjøen. Anlegget ble registrert av Ivar A. Streitlien, Arne Nyheim, Bjarne Grandum med flere i perioden 1960 - 1990. På østsiden av sjøen følger gropene langs sjøsiden fra Fjellhotellet mot og langsmed Savalbekken, Kviknedølsbekken og på begge sider av Kviknedølstjønnna.

Utvalgt kulturminne: Massefangstanlegget på Gravskarhøgda

På det høyeste området av Gravskaret, omtrent 1480 moh., ligger et massefangstanlegg for rein. Anlegget består av to ledegjerder, laget av oppreiste steinheller, som ledet reinsdyrene

mot en tørrmurt steinbås på 11x2 meter (innvendig). Ett av ledegjerdene går hele veien på tvers av det trange skaret. I tilknytning til anlegget ligger også tre buestillinger og flere fangstgroper strategisk plassert. Reinflokken ble jaget fra dalbunnen opp i skaret og inn i fangstbåsen. Fra buestillingene kunne jegere usett skyte mot flyktende dyr med pil og bue. Anlegget er beregnet på fangst av store reinflokker og utbyttet kan ha vært beregnet på handel. Anlegget er nevnt i matrikkelen av 1666 som tilhørende garden Sørhus i Alvdal

Figur 4. Fangstanlegget i Gravskaret. Oppsamlingsbåsen. Foto: Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) 2013.

Utvalgt kulturminne: Kulturminner som inngår i natur- og kulturstien på Langodden

Alvdal Turforening har laget en kultursti ved Langodden. Stien følger et fangstanlegg for elg som består av 11 fangstgroper på en rekke mellom elva og Storfjellet. En av fangstgropene er tilrettelagt som en post på kulturstien. Gropa ble utgravd i 1995. Dateringer tyder på flere bruksperioder gjennom jernalder og middelalder. Det er laget en rekonstruksjon av en fangstgrop ved siden av. Kulturstien går også forbi en slagghaug etter jernutvinning i en Evenstadvn, kullbotner og en rekonstruert kullmile med tilhørende kullbrennertuft.

Figur 5. En rekonstruert fangstgrop er en del av natur- og kulturstien ved Langodden.

2.3. Jernfremstilling – metallet som revolusjonerte

Kunsten å lage jern førte med seg store teknologiske og samfunnsmessige omveltninger. Som materiale hadde jernet en langt større bruksvidde og slitestyrke enn både stein og bronse. Nye redskaper som jernøks, ard, plog og sigd effektiviserte skogbruket og muliggjorde jordbruk i Nord-Østerdalen. Dessuten kunne jernet utvinnes av lokal myrmalm, i motsetning til bronzen som måtte importeres. Både i Alvdal og Tynset er det funnet jernfremstillingsanlegg av den såkalte Evenstad-typen med dateringer mellom 1300 og 1800-tallet. Anleggene består av en murt steinovn gravd ned i hellende sandgrunn, med en slagghaug ved siden av. De største konsentrasjonene av kjente jernfremstillingsanlegg ligger i Plasslia, innover Sølndalen til Sølsetra, på Vardmoan og sørover Finnbudalen i Alvdal. Det spekuleres i om produksjonen har overgått det lokale behovet og om noe av jernet kan ha vært beregnet på eksport.

Utvalgt kulturminne: Jernfremstillingsanlegg langs kulturstien i Rivdalen/Kommern

Se punkt 2.4.

Utvalgt kulturminne: Jernfremstillingsanlegg langs natur- og kulturstien på Langodden.

Se punkt 2.2.

2.4. Gravhauger og gravrøyser – symboler på makt og eierskap

I jernalderen ble de døde gravlagt i haug eller røys og det var vanlig at særlig betydningsfulle personer fikk gjenstander med seg i graven. Gravgodset kunne bestå av våpen, smykker, redskaper og personlige eiendeler. Dette var utstyr som ble regnet som viktig i det hinsidige, eller som signaliserte posisjon og verdighet ovenfor de gjenlevende. Gravhaugene lå gjerne i tilknytning til en gård eller en ferdselsvei, hvor de fungerte som symboler på makt og eierskap. På Frengstad, Didrikshaug, Sverja, Estenmoen og Nåvseter i Kvikne har det vært gravhauger, men bare et fåtall graver er bevart.

I tillegg til de gardstilknyttede gravminnene finnes det fra samme periode en annen kategori graver i fjellregionen. Disse kalles for fangstmarksgraver fordi beliggenheten er tilknyttet jaktterreng, snarere enn jordbruksland. Noen av dem ligger i umiddelbar nærhet av fangstanlegg. Eksempler på slike graver er Lundburanden på Kommern i Tyllidalen og flere steder i Alvdal Vestfjell. Flere arkeologer hevder at disse gravminnene kan knyttes til tilstedeværelsen av en tidlig samisk etnisitet.

Figur 6: Gravrøyser på Veen Østre, Kvikne. Foto: Hedmark Fylkeskommune.

Utvalgt kulturminne: Gravhauger på Frengstad gård på Kvikne

På Frengstad på Kvikne lå det tidligere et gravfelt fra jernalderen med ca. 20 gravhauger. Dette er et av få kjente gravfelt av den størrelsen i Nord-Østerdalen, noe som tyder på at Frengstad har vært en plass av en viss betydning jernalderen. I dag er det bare tre synlige gravhauger igjen på Frengstad. Riksveien går rett igjennom restene av gravfeltet slik at to faller på østsiden av vegen og en på vestsiden. Seks av gravhaugene ble undersøkt av arkeologen Jan Petersen i 1921. Kullholdige jordlag i bunden av haugene ble tolket som rester etter likbål, ellers ble det funnet biter av jernslag og enkelte klinknagler. I 1929 ble det funnet en spydspiss, 7 pilspisser, et lysterredskap, en kniv, en saks, en beltespenne og et par rembeslag under pløying i nærheten av gravfeltet. Funnet kan antakelig dateres til slutten av eldre jernalder.

Utvalgt kulturminne: Kultursti i Rivdalen og Kommern og gravfeltet ved Lundburanden

Fra Rivtjønna og rundt Kommern går en kultursti som ble etablert av Tyllidalen Grunneierlag og åpnet sommeren 2004. Området er svært rikt på kulturminner som gir innsyn i menneskers virksomhet i Tyllidalen flere tusen år tilbake i tid. Stien passerer det unike gravrøysfeltet ved Lundburanden. Gravfeltets beliggenhet på høyfjellet, langt fra samtidige jordbruksbygder gjør det naturlig å knytte det til den storstilte fangsten som foregikk i Østerdalen gjennom jernalderen. Andre viktige kulturminner som ligger langs kulturstien er det store fangstanlegget som ligger mellom Eggevola og Kommern, jernfremstillingsanlegg (Evenstadvn), kullmiler og kullbrennertufter. Deler av veien følger kulturstien Pilegrimsleden mellom Tyllidalen og Tynset.

Figur 7. En av gravrøysene ved Kommern. Foto: Hedmark Fylkeskommune.

2.5. Bergkunst i setergrender

Bergkunst er figurer som er hogd, risset eller malt på berg- og steinflater. I Nord-Østerdalen er det bare skålgropene, den vanligste og enkleste bergkunstmotivet som er kjent. Skålgroper er sirkelformede helleristninger med varierende størrelse. De kan forekomme i mange ulike sammenhenger, slik som i graver, på kirkemurer eller på store bergflater sammen med båter, fotsåler og andre figurer. Utbredelsen er størst i jordbruksbygder i lavlandet og langs kysten. Skålgropsteiner på setervoller er et spesielt fenomen for Oppland og Hedmark. Forekomsten av skålgropsteiner i Tyllidalen er derfor unik. I 1980 ble det oppdaget til sammen 15 forekomster med skålgroper på setervangene Storvollia, Gammelvangen, Gravsvangen og Framistuvangen i Tyllidalen. Skålgropene er hugget inn i jordfaste steiner som markerer seg i terrenget, omtrent 750 – 900 m.o.h.

Skålgropenes betydning er vanskelig å få tak i. Tolkningene er mange og varierer fra offersteiner til politiske markører. Det er svært få sikre holdepunkter til å datere skålgropsteinerne. Med en bruksperiode som går fra yngre steinalder til middelalder og enkelte steder inn i nyere tid, er det rimelig å anta at betydningen har endret seg etter hvert.

Utvalgt kulturminne: Skålgropsteinene i Storvollia

I setergrenda Storvollia i Tyllidalen ligger minst 6 jordfaste steiner med skålgroper. Antallet varierer fra 1 til et 30-talls groper per stein. Steinene ligger spredt rundt på setrene og knytter seg kanskje til den eldste beitetradisjonen på stedet.

Figur 8. Skålgroplokaliteter i Storvollia, Tyllidalen. Foto: Hedmark Fylkeskommune.

2.6. Steinbrudd – den eldste bergverksindustrien

Bergverksindustrien er den eldste industrielle virksomheten i landet. Virksomheten strekker seg fra dagens moderne gruvedrift tilbake til forhistoriske uttak av skifer, kleberstein og kvarts i dagbrudd. Kleberstein var en viktig ressurs i jernalderen og middelalderen. Steinen var ettertraktet som materiale til kokekar, tranlamper, fiskesøkker og vevlodd. Senere ble den også brukt som bygningsmateriale. I Tynset finnes det to klebersteinsbrudd fra forhistorisk tid. Det mest kjente ligger i Sandbekkdalen på Kvikne. Bruddet er helt unikt i norsk sammenheng på grunn av høy alder og omfattende produksjon. Det andre bruddet ligger på Grøtli på Kvikne. I begge bruddene kan en se tydelige spor etter uttak av gryteemner.

Figur 9: Klebersteinsbruddet på Bubakk på Kvikne. Foto: Hedmark Fylkeskommune.

Utvalgt kulturminne: Klebersteinsbruddet i Sandbekkdalen, Kvikne

På Kvikneskogen, 6 km vest for garden Bubakk ligger landets eldste kjente klebersteinsbrudd. Gjennom sporene i fjellet kan en studere både teknikker og redskapstyper fra en om lag 2500 år gammel steinhuggertradisjon. Bruddet ble oppdaget under uttak av klebersteinsblokker til Nidaros Domkirke i Trondheim i 1952. Antatt samlet produksjon er 3000-4000 gryter. Trespader funnet i skrottpippene fra steinhuggingen, daterer bruddet til førromersk jernalder. Ut fra det vi kjenner til, om bosetningen på Kvikne, på den tiden er det sannsynlig at deler av gryteproduksjonen har vært beregnet på eksport.

2.7. Kullfremstilling

Sporene etter kullfremstilling i Alvdal og Tynset skriver seg fra to ulike perioder og representerer to forskjellige fremstillingsmetoder. På Stormoen i Alvdal er det registrert 44 kullgroper hvor det ble brent kull i perioden 700 – 1350 e. Kr. Trekull inngikk som en viktig ressurs i jernutvinningen. Jernslagget fra et anlegg datert til 1020 – 1160 er funnet i nærheten av kullgroperne. Ellers er det i Alvdal og Tynset nesten utelukkende funnet ovner av såkalt Evenstadtype, hvor veden forkulles direkte i ovnssjakta og gjør kullfremstillingen overflødig.

Den andre perioden med kullfremstilling knytter seg til gruveindustrien. I perioden 1635 til 1816 ble bøndene i Nord-Østerdalen pålagt å levere trekull og ved til kopperverkene i økende mengder. Kullet ble fremstilt i miler. De finnes overalt i skogen fra dalbunnen og opptil omtrent 800 – 900 m.o.h. I forbindelse med kullmilene lå det ofte en kullbrennerkoie som kullbrennerne bodde i under fremstillingen.

Figur 10. Fra venstre: Kullgrop fra den første perioden med kullproduksjon i Nord-Østerdalen. Kullaget i gravd prøvestikk i kanten av kullgropa. Foto: Hedmark Fylkeskommune.

2.8. Middelalderske kirkesteder

Tynset kommune har tre kirkesteder som ble anlagt allerede i middelalderen. Lokaliseringen av middelalderkirketomtene er noe usikkert, basert på tradisjon og enkelte gjenstandsfunn. Den første kirken i Tyllidalen skal ifølge tradisjonen ha blitt bygd et annet sted på Olsberg enn der den nåværende kirken står. Det er funnet flere segl fra middelalderen som kan gi en pekepinn på hvor den eldste kirken har stått. Dagens Kvikne kirke fra 1652 skal i følge skriftlige kilder ha erstattet et tidligere kirkebygg i nærheten. Inne i dagens kirke er det funnet et krusifiks og en statue som er datert til middelalderen, samt materialer fra en stavkirke som antyder en høy alder. Det gamle kirkestedet på Prestegardsjordet på Tynset er beskrevet under.

Utvalgt kulturminne: Middelaldersk kirkested på Prestegardsjordet, Tynset

På Prestegardsjordet, «...paa et sted, som nu kalles Gammelkirkebakken...» (Nicolaysen 1862-66:60), skal den eldste kirken i Tynset ha stått. Ifølge biskop Jens Nilssøn fantes det det i 1590 i Tynset kirke i en innskripsjon som sa at kirken var innviet i 1211. Kirken, som skal ha vært en stavkirke ble revet i 1654. Ved anleggsarbeider i området i 1994 ble det funnet skjelettresten som stedfester kirkegården til en terrasse i et ellers bratt hellende terreng. En Bautastein markerer i dag funnstedet og kirketomten.

2.9. Forhistoriske dyrkningsspor – det første jordbruket?

Det er få sikre spor etter forhistorisk jordbruk i Nord-Østerdalen. Det er ikke kjent noe gardsanlegg fra verken jernalder eller middelalder i Tynset eller Alvdal, men på bakgrunn av gravfelt og en generell økning i gjenstandsfunn er det rimelig å anta at de første gardene ble anlagt her i løpet av jernalderen. Enkelte steder er det gjort funn av hustuffer, rydningsrøysen og åkerterasser som kan være svært gamle.

Utvalgt kulturminne: Mulige åkerterasser i Finnbudalen

I Finnbudalen ligger et område med relativt tydelige terrasser som kan være åkerterasser. Terrassene ligger dels over og under hverandre og dels ved siden av hverandre i terrenget. Åkrene er tilnærmet skålformet. I 1997 ble en av åkrene undersøkt. Jordlagene viste tegn til menneskelig påvirkning, men det ble ikke funnet pollen som indikerer jordbruk i prøvene. Liknende åkerterasser ble i sin tid funnet på Rødsmoen i Rena. Også her var polleninnholdet sparsomt og flere prøver var helt tomme, men noen prøver hadde spor etter dyrking av lin og korn.

2.10 Samiske kulturminner

De samiske kulturminnene i Tynset og Alvdal knytter seg først og fremst til utnyttelsen av reinsdyret. Først gjennom jakt og fangst kombinert med jakt på andre dyr, fiske og sanking. Fra omtrent 1600 ble det vanlig å holde tamrein og frem til ca. 1900 hadde reindriftsamer beiter i området. Etter en konfliktfylt tid på midten av 1800-tallet ble lappekommissjonen oppnevnt for å utarbeide et forslag til avgrensede reinbeitedistrikter. Gauldalsvidda var et av de områdene som falt utenfor reindistriktenes grenser. I 1897 ble det nedlagt totalforbud mot reindrift utenfor reinbeitedistriktene, og de siste reindriftsamene ble tvunget til å forlate området.

Samiske kulturminner omfatter alle fysiske spor etter samisk tilstedeværelse, slik som gammetuffer, teltboplasser, fangstanlegg, skyteskjul, kjøttgjemmer, oppbevarings-, mjølke- og merkeplasser for reindrift, kaldkilder, beingjømmer, gravplasser, offerplasser, sagnsteder og stående bygninger.

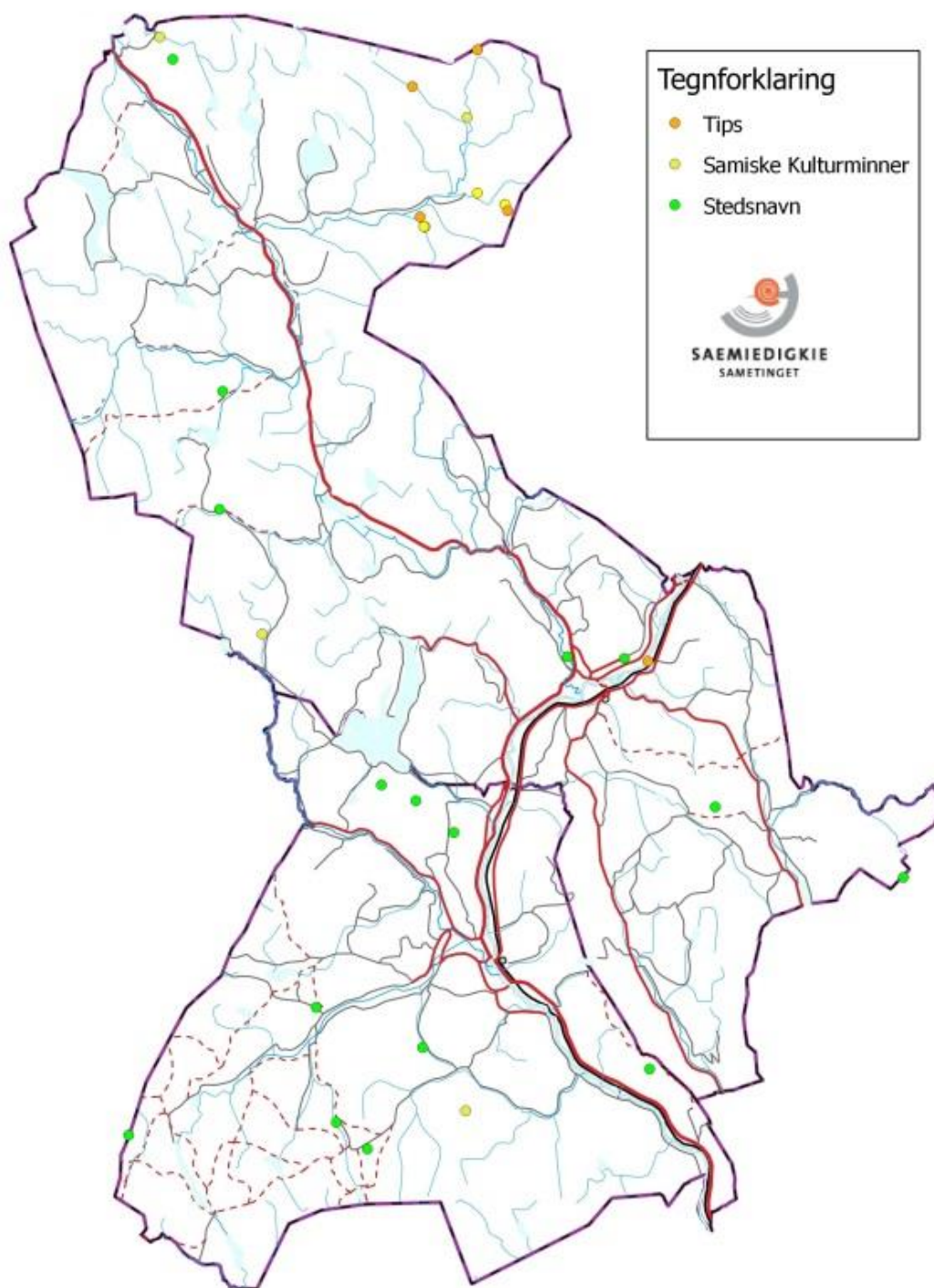
Kartleggingen av samiske kulturminner i den nordlige delen av Hedmark er fremdeles i startfasen. Forollhogna er det eneste området hvor det er gjort systematiske søk etter samiske kulturminner i de to kommunene Alvdal og Tynset. Samiske bosetninger og reinbeiter på Gauldalsvidda/Forollhogna nasjonalpark er godt belagt i skriftlige kilder, og flesteparten av de kjente samiske kulturminnene i distriktet ligger der. Senest i 2010 – 2012 ble det på initiativ av Stiftelsen Vollen gård i samarbeid med Sametinget, gjort arkeologiske registreringer i nasjonalparken. På Tynsetsiden ble det blant annet registrert et boplassområde ved Storbekkhaugan. Utenfor Forollhogna er det registrert en gammetuft ved Kloppmyra helt nord i Tynset og en mulig gammetuft i Aumdalen i Alvdal.

Figur 11. Gammetuft ved Storbekkhaugan. Å definere et forhistorisk kulturminnes etnisitet kan være utfordrende. Tradisjonsbundne konstruksjoner og fenomener som gammetufter, beingjømmmer og offerplasser er enklere å kategorisere enn for eksempel gravanlegg og fangstinnretninger. Beliggenhet i landskapet og sammenheng med andre samiske kulturminner er viktige faktorer i vurderingene. For eksempel har gravrøysene på Kommern i beliggenhet og utseende (figur) flere felles trekk med samiske urgraver, enn med gravhauger og røyser i jordbruksbygdene. Men uten arkeologiske utgravninger er etnisiteten vanskelig å avgjøre. Foto: Amund H. Steinbakken.

Figur 11. En av de tørrmurte tuftene ved Storbekkhaugan. Foto: Amund H. Steinbakken.

Figur 12. Utbredelsen av samiske kulturminner, stedsnavn og tips om mulige samiske kulturminner i Tynset og Alvdal.

Samiske bosetningsspor ved Storbekkhaugan

Storbekkhaugan består av et område med bjørkekledd morenerygger i nærheten av Grøntjønna i Forollhogna nasjonalpark. Samisk tilstedeværelse i området er belagt i skriftlige kilder. Margrethe Nilsdatter forteller til lappekommisjonen at hun og mannen, John Thomassen har hatt "tilhold om Sommer og Høst i Kvikne- Tolgenfjeldene, medens vi om Vinteren have vært paa forskjellige Steder(...)sist ved Storbekkhaugen sør for Grøntjønna nær Ya om høsten inntil snøen kom " (Løøv 1991:16). Margrethe og John er blant de første sørsamene vi kjenner til som legger om reinsdriften fra melkeproduksjon til produksjon av kjøtt og skinn for salg.

Ved Storbekkhaugan er det registrert to gammetufter og en teltring. I tillegg er det en grop for oppbevaring av mjølk, et bekkkjøle og flere tufter som har blitt tolket som oppbevaringsbur for kjøtt.

Samiske bosetningsspor ved Svartsjøen

Ved Svartsjøen ligger to runde tufter som mest sannsynlig er gammetufter. Tuftene mangler det sentrerte ildstedet (arran) som er så karakteristisk for de samiske gammetuftene, men en av tuftene har en tørrmurt steinovn. Slike ovner ble vanlig i samiske gammetufter fra 1930-tallet. Ved Svartsjøen ble det sommeren 2015 satt opp en kopi av sørsamisk gamle og anlagt natur- og kultursti til de samiske kulturminnene.

4. Litteraturliste

- Alterskjær, Kurt 1973:** Arkeologisk Forprosjekt, Øvre Orkla 1973. Rapport, Det Kongelige norske videnskabers selskab. *Arkeologisk serie* - (bind-/heftenr. 1973:2)
- Amundsen, Hilde Rigmor og Os, Kristin 2015:** Ruseformete massefangstanlegg for villrein i nordre Hedmark – samiske eller norrøne tradisjoner? *Heimen bind 52*, 2015, s. 41–56.
- Barth, Edvard K. 1977:** Anlegg for massefangst av villrein i Rondaneområdet. Norsk skogbruksmuseum. Årbok 8(1976-1977), s. 9-74.
- Bergstøl, Jostein 2004:** Fangstfolk eller samer i Østerdalen? I: Mia Krogh, Kjersti Schancke (red.): *Samisk forhistorie*. Varanger samiske museum. 2004.
- Bergstøl, Jostein 2008:** *En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Universitetet i Oslo 2008.
- Brendalsmo, Jon 2015:** *Kildegjennomgang. Middelalderske kirkesteder i Hedmark fylke*. NIKU rapport 2015.
- Fjell, Ellen 1981:** Interessante oldfunn i Tyllidalen. *Årbok for Nord-Østerdalen 1981*.
- Fjell, Ellen 1983:** Nye gropforekomster. Arkeologiske undersøkelser i Tyllidal 1981-1982. *Årbok for Nord-Østerdalen 1983*.
- Fretheim, Silje Elisabeth 2002:** *Steinalderminner i Alvdal Vestfjell: utsnitt av livsmønstre gjennom 6500 år*. Hovedoppgave i arkeologi – NTNU Trondheim.
- Gustafson, Lil og Paus, Aage 1980:** *Orkla-prosjektet: Arkeologiske og pollenanalytiske undersøkelser i Innerdalen, Kvikne, Tynset k., Hedmark*. Årsrapport 1980: Trondheim: DKNVS, Museet, Arkeologisk avdeling.
- Hagen, Anders 1946:** *Frå innlandets steinalder: Hedmark Fylke*. Norsk Arkeologisk selskap. Oslo.
- Hedmark Fylkeskommune 2005:** Kulturminner for Hedmarks framtid. Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer.
- Nicolaysen, Nicolay 1862-66:** *Norske Fornlevninger*. Foreningen til Norske fortidsminnesmerkes bevaring. Kristiania.
- NINA rapp. 19 2005:** Gammel jakt- og fangstkultur som indikatorer for eldre tiders jaktorganisering mv. i Dovretraktene. NINA rapp. 246 2007: *Gammel jakt- og fangstkultur som indikatorar på trekkmonster*. NINA rapp. 2010. Villreinen i Forollhogna.
- Nyeggen, Halldor 2005:** *Kulturminner i utmarka i Alvdal*. Solli.
- Nyeggen, Halldor 1995:** *Registrering av kulturminner i utmarka i Alvdal*. Årbok for Nordøsterdalsmuseet 1995.
- Olstad, Ove 1983:** *Arkeologiske undersøkelser ved Falningsjøen og Sverjesjøen*. Kvikne, Tynset kommune. Hedmark. Rapport i UO Top.ark.

Paus, Aage, Jevne, Ole Erik, Gustafson, Lil 1987: Kulturhistoriske undersøkelser i Innerdalen, Kvikne, Hedmark. Rapport (Vitenskapsmuseet)/*Arkeologisk serie (bind 1987-1)*. Trondheim.

Petersen, Jan 1952: Kvikne i hedensk tid. I: Olav Tryggve Hagen (red): Kvikne. Ei bygdebok. Band 1: Bygdesoga.

Skjølsvold, Arne 1969: Et keltertids klebersteinsbrudd fra Kvikne. *Viking* 1969 s 201-238.

Steinbakken, Amund 2008: Kunnskap om landskapet: en kontinuitetsanalyse av steinalderen i Nord-Østerdalen. Masteroppgave i arkeologi. NTNU. Trondheim.

Steinbakken, Amund 2011: Registrering av samiske kulturminner i Forollhogna Nasjonalpark 2009-2011. Arkeologisk rapport. Sametinget.

Nettressurser:

Askeladden.ra.no: Kulturminnedatabase med informasjon om kulturminner som kulturmiljøer, lokaliteter og enkeltminner, samt hvilken vernestatus disse har.

Unimus.no: Database over alle arkeologiske funn som finnes ved alle landsdelsmuseer i Norge. Tynset og Alvdal har totalt 780 treff her.

Unimus.no/foto: Landsdelsmuseenes fotoportal hvor alle digitaliserte foto av arkeologiske artefakter fra deres samlinger, samt fotomateriale fra utgravninger legges ut. Tynset og Alvdal har totalt 600 treff her.

5. Nyere tid

5.1 Innledning

Antall mulige kulturminner i kommunene Alvdal og Tynset er omfattende. For å skaffe en viss oversikt er det derfor gjort forsøk på å gruppere kulturminnene i ulike temaer. Dette skal være et hjelpemiddel for å kunne si noe mer detaljert om antallet, tilstand og eventuelle tiltak.

En annen viktig hensikt med vedlegget er at det skal danne utgangspunkt for diskusjon og viktige tilbakemelding. Det er ganske sikkert kulturminner, aktuelle objekter som ikke har kommet med, ikke er omtalt, men det kan også være omvendt, slik at forslag på kulturminner som er tatt med, skal strykes. Den kommende høringsprosess blir derfor svært viktig.

Følgende temaer er valgt:

Grenser, varder, ufred

Gardsbebyggelse

Seterbebyggelse

Skog og utmarksnæring

Bergverk og gruvedrift

Steinbrudd

Kommunikasjon og samferdsel

Offentlig sektor

Tettsteder

Bolighus og villaer

Handverk Elektrisitet Industri

Foreningsliv, frivillighet, idrett og friluftsliv

Barn og ungdom

Etniske minoriteter

Tidlig turisme, hytter og kjente personer

6. Tematisering av kulturminnene i Alvdal og Tynset

Alvdal og Tynset kan karakteriseres som både dal- og fjellbygder, bosettinga ligger på 500 m o h til ca 700 moh. Bygdene var tynt befolket i middelalderen. Vekst i bosetting og virksomhet kommer for fullt med etablering av gruver og smeltehytter fra 1630-åra.

Kirkelokn er en gammel enhet og opprinnelig omfattet Tynset sokn det meste av Nord-Østerdalen. Seinere inndelinger begrenset Tynset prestegjeld til nåværende Tynset og Alvdal prestegjeld, dessuten nedre Folldal og Atndalslia, gardene på østsida av Atna ved Atnbrua. Kvikne bestod av hovedsoknet og Innset anneks. Inndeling i prestegjeld var grunnlaget for etablering av kommuner i 1837. Alvdal ble skilt ut som egen kommune i 1864 sammen med nåværende Folldal kommune. I 1914 ble Alvdal og Folldal egne kommuner. Kvikne kommune ble i 1966 delt i to, Innset sokn ble overført til Rennebu og Kvikne sokn til Tynset og fylkesgrensa flytt tilsvarende sørover.

Februk og mjølkeproduksjon var en viktig forutsetning for bosettinga i Nord-Østerdalen med utstrakt bruk av utmarka og omfattende seterbruk. Jakt, fangst og handverk var viktige tilleggsnæringer. Klimatisk ligger bygdene utsatt til når det gjelder korndyrking, likevel ble det sådd og produsert korn, når avlinga ble redusert på grunn av frost var det nødvendig med tilførsel fra kornbygder. Fra midten av 1600, med etablering av Kvikne kopperverk i 1632, kommer nye næringer og økt aktivitet inn i bygdene. Gardsdrifta ble kombinert med arbeid ved gruvene og smeltehyttene og det oppstår mange nye yrker og spesialiteter.

Gruvedrifta, som førte til betydelig befolkningsvekst og arbeidsmuligheter, startet for alvor på Kvikne i 1632. Kvikne kobberverk var det første i sitt slag i Midt-Norge, med store ringvirkninger, stor befolkningsvekst, aktiviteter i gruvene, smeltehytter langs med Orkla nordover med hovedanlegg på Innset. Lorentz Lossius som var ansvarlig for oppbygging av Kvikne kopperverk, ble i 1642 beordret til å stå for oppbygging av Røros Verk. Kvikneverket drev undersøkelser og aktivitet i bygdene rundt, bl a i Baugsberget og andre steder i 1650 åra. Dette var grunnlag for smeltehytter både ved Sølva (seinere Lovise Hytte) og Strøms Hytte på Strømmen. Da Folldal Verk -Frederiks gaves verk- ble etablert i 1747 (flyttet fra Sel i Gudbrandsdalen) ble Lovise Hytte bygd og ble snart den viktigste smeltehytta for Folldal Verk. Folldal verk hadde mange problemperioder og ble en periode tatt over av Røros Verk. Røros Verk beholdt Lovise Hytte og ble en av verkets viktigste smeltehytter. Smeltehyttene trengte store mengder med materialer og ikke minst trekøl, som krevde omfattende produksjon og transport. De fleste gardene hadde en eller annen tilknytning til gruve- og smeltehyttevirksomheten. Utover 1800 ble det mer fokus på gardsdrifta, og fra 1877 var trekøl leveransen slutt. Rørosbanen brakte koks fra England og all smelting ble konsentrert til smeltehytta på Røros. Det oppsto ny gruvevirksomhet omkring 1900, Folldal og Røstvangen startet begge opp ca 1904, men drifta som var mer spesialisert og moderne krevde spesialarbeidere. En egen arbeiderklasse, som var bosatt rundt gruva og oppredning med egne hus, skole, butikk og forsamlingshus; Folkets Hus, vokste fram. Mye av transporten skjedde med et omfattende taubanesystem, ned til hh Røsten Taubanestasjon og Lilleelvdalen taubanestation, nord for Alvdal stasjon.

Rørosbanen i 1877 fører til store endringer i bygdene. Tradisjonelle næringer moderniseres, nye næringer knyttet til knyttet til service, handel, offentlig sektor, handverk og industri etablerer seg.

Før 1877 var kirka og kirkebakken bygdenes møtested. I tilknytning til brua, kirka, og seinere skyss-stasjon, vokste det fram et sentrum på Neby. Da Rørosbanen kom ble sentrum flyttet over på Stasjonssida, der det vokste fram et moderne sentrum.

I Alvdal var mye virksomhet knyttet til Lovise Hytte på Plassen, men kirka, fra ca 1630, låg ved Randmæl, et par km sør for nåværende kirke. Ny kirka ble bygd etter en viss diskusjon i 1861. Så kom jernbanen med hotell, Steien hotell 1877 og etter hvert forretninger og andre tilbud.

Det ble ikke noe jernbane over Kvikne, tross flere forsøk, men på Yset vokste det fram et lokalt sentrum med meieri, forretninger, skole og kommunal forvaltning. Jernbanen bidrog også til at det ble mindre sentra på Telneset og Auma. I Tyllidalen var det vegen som hadde denne effekten, med kirke, skole, forsamlingshus, meieri, forretninger og snekkerfabrikker.

6.1 Grenser, varder, ufred

Vardene var tidlige innretninger for å varsle innbyggerne mot mulig overfall og krig. Vardene på Sten i Alvdal og Fåsten i Tynset inngikk i et system med varder videre utover Østerdalen, og svenskene var trusselen. Vardene var ikke mye i bruk. Vardenes posisjon opprettholdes blant annet som viktige turmål og utsiktspunkter.

Sten. Fåsten og Sten. Grensesteinen mellom Søndenfjeldske og Nordenfjeldske bergamt

Nord-Østerdalen er grenseområdet mellom Østlandet og Trøndelag. Over Kongsvarden nord for Nåverdalen ble grensa mellom Akershus stift og Trondhjems stift trukket. På Innset står grenseobelisken mellom Søndenfjeldske og Nordenfjeldske bergamter, en inndeling som ble opprettet etter gruvedrifta startet opp. Til tross for at storparten av Kvikne ligger nord for vass-skipet og øverst i Orkladalføret, ble Kvikne ble liggende på Østlandet juridisk, men en klar del av det trøndske kulturområdet.

Den omtalte grensa fikk stor betydning i 1658, da svenskene inntok Trondheim og la under seg Trøndelag. Da ble Kvikne og Kvikne kopperverk fortsatt norsk område, sjøl om det bare var noen kilometer unna grensa. 60 år seinere med den store Nordiske krig kom svenskene i gjen. Røros var målet med ulike innfall og tragisk utfall. Tradisjon og spor etter svenskene finns både på Kvikne og Tyllidalen. Loftet fra Øverby, nå i Museumsparken skal ha kuler i veggene etter trefninger.

Grensa mellom Østlandet og Trøndelag ble liggende fast, helt til Kvikne kommune ble delt mellom Rennebu og Tynset kommuner, da ble fylkes- og kommunegrensa flytt lenger sørover.

På 1600-tallet var det stridigheter mellom fogdene i Gudbrandsdalen og Østerdalen om hvor grensa skulle gå mellom de to fogderiene. Dette var en nybyggerperiode og det gjaldt å sikre seg skatteinntektene. I Atndalen var det uklare grenser mellom den tids Fron og Tynset sokn. Fastsatte grenser og grenserøyser kom på plass. Sentrale topper fikk fra slutten av 1700 og framover, oppmurte steinvarder.

Alvdal og Tynset ble også berørt av siste krig. Østerdalen var en viktig transportetappe for tyske okkupasjonstropper. Aprildagene 1940 var kaotiske og det ble gjort flere dramatiske forsøk på å stoppe framrykkinga, bl a ved Einunna bru og i Nåverdalen, i Lonåsen er det også spor etter skyttergraver. På Telneset ble et tog med norsk tropper bombet 24. april 1940. Utover krigen tilpasset folk seg best mulig til okkupasjonen. Større forsamlinger var forbudt, så det gjaldt å finne fram til hemmelige samlingssteder. I utmarkshus, løer og buer, kan en finne inskripsjoner som Leve Kongen, eller ei helsing fra «en rømling» på veg til Sverige. Våpen og radioapparater, som ikke ble innlevert, måtte gjømmes vekk i jord- og berghuler, av gjemmestedene er det nå bare minner igjen. Mange deltok i motstandsarbeid, tok imot flydropp, gjennomførte observasjoner og utførte sabotasje. Fra Auma gikk det flyktningerute østover mot Sverige. Det ble flere store flyhavarier i kommunene. Dette var ikke havari på grunn av trefninger, men årsaken var dårlig vær. På flere slike havari plasser er det fremdeles rester å finne.

- Fåsten varde
- Sten, varde
- Bellingen, grensevarde
- Langhøa, grensevarde
- Lonåsen, spor etter skyttergraver
- Flyhavariplasser, Kviknebrona, Barkaldkjølen og Savalkletten
- Løe Stormyra, Auma med helsing fra «rømling» til Sverige

6.2 Gardsbebyggelse

I denne kategorien er det snakk om et stort antall kulturminner, dvs hus. De fleste husa er del av relativt komplette miljøer, gardstun, men det er også mange enkeltstående hus, rester etter tidligere miljøer og gardstun, eller hus som alltid har stått for seg sjøl. Fra 1975 og utover ble det gjennomført en landsomfattende registrering av hus, den såkalte Sefrak-registreringa, organisert av Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge. Dette arbeidet ble også gjennomført i Alvdal og Tynset. Totalt er 5159 hus registrert, fordelt med 3558 på Tynset og 1601 i Alvdal. I begge kommuner ble det tatt med noen hus yngre enn 1900. Registreringene gir interessante opplysninger, men sida arbeidet ble gjennomført har en god del hus blitt borte. Det er imidlertid også hus som ikke ble registrert, det gjelder særlig seterhus og hus ellers i utmarka. Sefrakmaterialet er digitalisert og lagt inn på kart, og lett tilgjengelig for alle interesserte.

Det er imidlertid ikke gjort noe lokal sammenstilling av hus etter alder, hystyper, funksjoner, og de kategoriseringene som finns er svært grov og generelle. For å få et begrep av mangfoldet og variasjonen skal vi presente et utvalg av ulike hus med forskjellige funksjoner

og alder, altså eksempler som viser viser den store variasjon det er snakk om når vi omtaler hus og bebyggelse som kulturminner

Aktivt jordbruk krever hensiktsmessige bygninger, det fører til en naturlig utskifting, både av driftsbygninger og bolighus. I mange nyere gardstun finner vi likevel eldre og ny bebyggelse i samspill og som et grunnlag for dagens gardsdrift. Større driftsenheter har også ført til at mange mindre gardar har opphørt som egne enheter, jordvegen blir lagt innunder nabobruket, mens bebyggelsen blir skilt ut som boligbruk, til heltid eller fritidsbruk. Dette er gardsbruk som er viktige deler av kulturlandskapet og inneholder interessante bygninger.

Alvdal og Tynset hadde også en viss bureising. I Steivanglia og sør i Tyllidalen ble det nye grender, mens det andre steder oppsto enkeltvise bureisingsbruk. De fleste av disse bruka har gjennomgått store endringer, men noen gode eksemplarer er bevart.

Utover 1950-åra ble det omfattende modernisering og mekanisering. Traktoren erstattet hesten og driftsopplegget ble mer konsentrert, enten ku eller sau. Gardsbebyggelsen endret karakter, det gjelder særlig driftsbygningen der alle funksjoner kommer under ett tak, fjøs, høytrevet blir erstattet av silokummer. Hesjer og høy blir borte fra landskapet. Betong og murstein blir dominerende byggematerialer i fjøs.

Gardstun

Husantunet og Blostrupmoen, i Alvdal, og Bortistua Neby, på Tynset, som alle er fredet og vernet, representerer gardstun, som var svært dominerende i sine perioder. Tunet på Husantunet -Nordre Husan- har 18 hus, gruppert i to-tun, inntun og nautgard, dette var en tunstype som var dominerende før 1850/80. Etter hvert tok firkanttunet over, da ble det færre og større hus i en åpen firkant, slik vi ser det både på Blostrupmoen og Neby Bortistuen. Firkanttunet, mer eller mindre åpent, ble brukt på både på små og store gardar, også embetsgarder, som Alvdal Prestegard er et godt eksempel på. Det åpne firkanttunet spredte seg fra Østlandet, nordfra kom trøndervarianten, der det er tettere mellom husa. På Kvikne finner en begge variantene, men påvirkningen fra Trøndelag er sterk.

Østerdalsstua, som var det dominerende bolighuset, overlever ofte i det nye tunet.

Nordre Husan, nå Husantunet. Blostrupmoen

Driftsbygningen utvikler seg altså fra mange små fjøs, løer og låver til å samle de fleste dyreslag, fórrøm og funksjoner under ett tak. Idealet var den såkalte enhetslåven, som kunne

konstrueres på flere ulike måter, ofte med ei lang felles kjørebru og slik at de fleste rom kunne nås fra en felles gang.

Men i tillegg til de husa som låg i tunet, hadde også garden flere hus spredt utover. Loft og stabbur sto ofte som en del av tunet, men som regel litt tilbake trukket pga brannfare. Det samme gjaldt for smie og bastu (kornbastu) som begge representerte betydelig brannfare. I overgangen mellom innmark og utmark låg det ofte et sommersfjøs, for hemkua, men det var også noen gardar som ikke hadde seter.

Eksempler på gardstun:

Tynset

Kalbækken, Oppistua Lonåsen, Veltstua Lonåsen, Sandtrøen, Øvre Godtland, Bortistua Neby Nordistua (Bygda), Rudertrøen, Haugsvangen, Kuskmoen, Hokstadbakken, Hansælen vestre, Nytrøen, Røstvangen (garden), Vollan, Brua (Kvikne), Teigen (Kvikne)

Vestre Hansæl. Brua

Alvdal

Nyeggen, Kjølhaugen, Urstrømmen, Langleite, Kveberg Klokkarrønningen, Klokkarhaugen, Listad, (bureisingsbruk Steivanglia), Myrvold, Månegga, Fådalsmoen, Berget n, Strømsøyen Iversøyen, Vangen Strømsøyen, Haugen s (Brandvålen), Øvre Røsten, Strålberg, Furulund, Naustermoen

Nyeggen. Klokkarrønningen Kveberg

Myrvold. Listad i Alvdal

Enkelthus

Bolighus

Byggeskikken var tett knyttet til lokal tradisjon. Østerdalsstua har vært den dominerende hustypen gjennom innpå 300 år. Husets grunnplan var fast, med inngang direkte i hovedrommet, også kalt stua. Stuerommet var åpent under røste, med synlig mønsås eller seinere panelt med kvolv. Rett mot inngangen, på motsatt vegg, var peisen plassert. Bak peisen var det en klåvå og over klåvån et lågt loft, ramnen. Denne hustypen var tidligere utbredt over hele Østlandet og ble av Eilert Sundt (1817-75) omtalt som «den akershusiske stuetype». Østerdølene holdt på tradisjonen, men utviklet en rekke varianter. Det vanligste var å bygge på et ekstra rom, ei bakstue. Det skjedde som regel i lengda, men også i bredden. Barfrøstua er også en form for påbygging, om en nokså merkelig løsning. Utgangspunktet for barfrøstua er ei østerdalsstue, som blir forsynt med et nytt inngangsparti, en ny gang i to etasjer, altså et loft. Loftet blir kalt barfrø og stua blir altså ei bafrøstue. Barfrøloftet hadde imidlertid ikke pipe og ga ikke noe mer rom vinterstid. En mer hensiktsmessig variant er den såkalte kaffekvernbygningen. Utgangspunktet er også her ei enetasjes østerdalsstue med påbygd bakstue i lengda, men over midtpartiet bygges det et loft, en annen etasje. Loftet får møneretning på tvers av huset lengderetning. Dette førte i alle fall til at huset fikk et ekstra rom med pipe. Etter hvert som det ble mer behov for rom, ble det bygd ut full annen etasje, fullt loft. Vi ser også mange eksempler på at den gamle østerdalsstua ble brukt som utgangspunkt når det skulle bygges en større og moderne bygning. Hovedbygningen på Neby Bortistua er et godt eksempel på gjenbruk av gamle hus og bygningsdeler. Da denne bygningen skulle bygges var det kommet andre idealer. Nå skulle det være to- etasjes hus med inngang på midten. Romma til høyre for inngangen er ei gammel østerdalsstue. Den ble altså satt på sin nye plass. Røstet med mønet, mønsås og takkonstruksjon ble tatt av, tømmerne tømret på en ny etasje, loft, annen etasje og så ble det gamle røste med mønsås og takkonstruksjon lagt på og finns fremdeles bevart på loftet. Under andre nybygginger ble den gamle østerdalsstua trukket inn i det nye huset, men ofte slik at det opprinnelige stuerommet –Østerdalsstua- stikker ut som en enetasjes del av ny-huset.

På Kvikne var det den såkalte treomstypen som dominerte. Inngangen til huset er direkte i en forgang, som er en del av tømmerkassa, derifra inngang til stuerommet og videre til klåvån. Treromshuset som var dominerende i Trøndelag, var lett å bygge på i lengda og ble utgangspunktet for trønderlåna. På Kvikne ble trønderlåna dominerende.

Med Rørosbanen og moderniseringa av bygdene kom nye konstruksjoner og moter, særlig sveitserstilen og dragestilen, som også fikk innpass i gardsbebyggelsen, ikke minst som påbygg, nye inngangspartier og verandaer, på det tradisjonelle tømmerhuset.

I Tynset er det registrert 87 østerdalsstuer i en eller annen form, mens det i Alvdal er funnet fram til 47 eksemplarer. Av disse brukes henholdsvis 23 og 15 til boligformål i dag, mellom 150 og 200 år etter huset ble bygd.

Eksempler på østerdalsstuer, enkle eller påbygd i lengda, med bakstue

Tynset:

Storeggen, Mælan, Østby, Sandtrøen, Rudertrøen, Støen, Stor-Telneset, Berget ø, Berget n, Nerenget

Bak og framsida av østerdalsstua på Støen, nymoten har slått gjennom i inngangspartiet

Barfrøstue: Bortistua Neby, Sagmoen (nybygd barfrø)

Østerdalsstua i Neby Bortistua har et merkelig barfrø, 1 ½ etasje i reisverk, stua er dessuten utvidet med langkammers og loft, dessuten et 1 ½ barfrø. Kaffekvernbygd Dalen veranda fra 1886, t h. den gamle østerdalsstua

Kaffekvernbygning: Dalen, Lerjordet, Nytrøa (Kvikneskogen), Åa / Røstad

Påbygg på ulike måter: Storeggen, Hokstad, Sandbakken, Røsten

På Storeggen er østerdalsstua t v bygd inn i den nye bygningen, på Hokstad er østerdalsstua intakt i bygningen th, mens loftet er blindloft

Loftsbygninger, noen østerdalsstuer har fått påbygd loft med soverom, såkalte loftsbygninger, en hustype som er mer vanlig i Folldal og videre vestover

Tynset: Arnemovn 6 (tidligere Storeggen)

Alvdal: Kjølhaug, Jordet Kveberg, Sandeggen (alle tre fredet)

Andre bolighus på gardar: Sandvold, Østby, Kalbækken, Kjæreng, Often, Lian, Ålborgmoen, Dalsmoen, Reittrøa Tyllidalen, Moen i Tyllidalen tegnet av arkitekt E. Sandbakken, Garset, tegnet av arkitekt E. Sandbakken, Moen Kvikne, bygd som prestebolig

Oppistua Lonåsen Neby Bortistua

Lian, Østby

Alvdal

Østerdalsstuer:

Nørdsti (fredet), Nordihauan, Bortistua Kveberg, Trøa Kveberg, Langodden, Aursjøbekken, Landfastøyen, Bjørnplass, Berget, m, Nordihaugen, Berget, n

Nørdsti. Bortistua Kveberg

Myrvold. Landfastøyen

Barfrøloft: Barfrøstua (fredet), Steigardsteigen / Kirkenær, sto tidligere på Nesteby og før det på Nyeggen, nedved elva, barfrøloftet er nyere

Sammenbygde: Gjelten

Andre bolighus på gardar: Thorsheim, Storstrøm, Rønningen, Kveberg Bortistua, Klokkarrønningen Kveberg , Paurenget, Sørhusaugen

Uthus / Driftsbygninger

Utviklinga av driftsbygningene skjer fra mange mindre hus til større sammenbygde hus, der det meste var samlet under ett tak. Enhetslåven som var forbildet, kunne etablert på litt forskjellig måte, fjøs med trev, skjæle og løe. Kanskje flere hus, med felles kjørebru. Uthuset, driftsbygningen og fjøset, forteller mye om virksomheten og utviklinga av gardsdrifta.

Vest for Glåma, i Trondheimsfeltet, var det god tilgang på stein til muring, noe som har ført til et omfattende antall steinfjøs. Tømmerfjøset var utsatt for råte: Godt bygd steinfjøs, med dobbelt mur og lufting, var et stort framskritt, og sparte dessuten skogen (Røros Verk) Byggeperioden for steinfjøs strekte seg fra 1820-30 og langt inn på 1900-tallet og finns på både på store og små gardar. På Kvikne ble det også bygd steinfjøs i hardere steinslag, granitt og gneis. Mange steinfjøs er bevart, noen er fremdeles i bruk. Dette er viktige innslag i kulturlandskapet, men representerer utfordringer for eier og handverker.

Tynset

Steinfjøs med trev og løe:

Røsten, Kalbækken, Rusten, Godtland, Grøtli, Holemoen, Myrvang, Lian, Sageng, Mælan, Utbyhaugen, Nordistuen, Jordegga, Kuskmoen, Ramsmoen, Kverntrøen, Storeng, Sletten, Langsletta

Grøtli. Sletten, Kvikne

Alvdal

Lykkja Strømmen, Jonsmoen, Jordamoen, Gjelten

Tømmerlåver

Det ble bygd mange låver i tømmer, som også inneholdt fjøs og stall, somme steder var det egen stall-låve.

Tynset:

Kjæreng, Utbyhaugen, Arnemo, Hokstadbakken, Lonåsen Oppistua, Karlsgarden Lonåsen

Alvdal

Urstrømmen, Nyeggen, Strålberg, Iversøyen Strømsøyen, Nordigarden Strømmen, Larsøyom Stømsøyen, Blæsterdalen, Olen Steigen, Bergebakken n, Sørhusaugen, Nesteby store

Lonåsen Oppistua. Tømmerlåve med fjøs Larsøyom Strømsøyen

Stallbygninger var i tømmer, og var ofte den første driftsbygningen i to etasjer, stallrom i første med høytrev og-løe med kjøring. Få av disse er bevart, seinere ble stallen bygd inn i låven eller i en større stall-låve

Tynset: Teigen (Kvikne)

Andre bygninger

Stabburet har en spesiell posisjon i tunet. Det var et av de viktigste husa på garden, med oppbevaring av mat som skulle vare gjennom hele vinteren, dessuten såkorn, som skulle sikre avling og mat for neste år. På større gardar kunne det også være to stabbur ved sida av hverandre, et til mat og et til klær og anna utstyr. Med sin posisjon knyttet til liv og virksomhet på garden, er stabburet et velbevart bygningsminne.

Et anna hus som likner på stabbur og ofte står ved sida av, er **loftet**, som vi finner i ulike varianter, med bu, oppbevaringsrom i første og soveloft, til sommersbruk, i andre. Loft og stabbur er nokså like. En vesentlig forskjell: Stabburet har innvendig trapp, bak ei solid låst stabbursdør, mens loftet har utvendig trapp til annen etasje, loftet.

Tynset: Nylend, Nerenget, Nordmoen, Bubakken

Alvdal: Nordihaugen Strømmen, Sørhusaugen

Bur og loft på Nylend Neby.

Stabbur på Bubakken

Sommerfjøs

I overgangen mellom inn- og utmark var det mange gardar som hadde sommerfjøs, brukt før kua ble sendt til seters, seinere på året til heimkua, mens det også var noen gardar som ikke hadde seter

Tynset: Totlund, Grøtli, Lonåsen

Alvdal: Brandvoll Lykkja, Kåsa

Eldhus

Et svært viktig hus og kvinnearbeidsplass var eldhuset med produksjon av mat, stell og vask av klær.

Alvdal: Kveberg Norsa, Hauen.s,

Sammenbygde hus sommerstue / eldhus / snekkerloft

I det romslige firkanttunet med store bygninger kom det mange steder opp toetasjes bygninger som inneholdt mange funksjoner; bolighus, sommerstue, eldhus, drengestue, snekkerloft, vedskåle

Alvdal: Randmæl, Steimostea, Trøa Kveberg, Stamoen, Rønningen

Stamoen

Brynner

Det gikk mye vatn og ikke alle steder var det like lett å finne vatn, spesielle brynngravere, ofte svensker, gikk rundt i bygdene og gjorde jobben og murte steinbrynner «djupe som flaggstenger»

Alvdal: Jonsmoen, Lykkjen Strømmen,

Utkjeller, frostfri oppbevaring av poteter og andre rotfrukter var viktig. Det vanlige var kjeller under huset, noen få ble gravd inn i bakken og murt opp med stein. I steinfjøset på Sageng er det murt en egen nepekjeller i tilknytning til møkk-kjelleren

Tynset: Rusten

Utkjeller Rusten. Smie Grøtli

Smia var et svært viktig hus, særlig gjaldt det å kunne utføre de viktigste reparasjonene sjøl, mens andre var kyndige smeder som tok på seg oppdrag og produserte viktig redskap.

Alvdal: Bergerønningen, Sørhusaugen

Tynset: Grøtli, Kalbækken, Nergard

Bastuer (kornbastu)

Tynset: Kalbækken

Alvdal: Kjølhaugen

Potetåkrer

Potetdyrking var også i grensesona, ei viktig avling kunne fort bli ødelagt av frost. Det gjaldt derfor å finne lune åkerstykker, som var skjærme mot frosten. Det ble også tent røke når det var fare for frost, da kunne en røklegge hele dalføret

Alvdal: Brandvålen

Hesjevedkraser

Med gammeldags hesjing, med rajehesjer og kråkkår, seinere med stør og ståltråd, var det behov for mye hesjeved. Hesjene ble tatt ned, men hesjeveden lagret nærmest mulig jordet, satte opp hesjevedkrase mot en stor furukrugg. En kunne også frakte hesjeveden til gards og lagre den under låve, stabbur eller egne enkle hus.

Alvdal: Skrea Brannvålen

Løer / låver

Det gjaldt å skaffe så mye for, dvs høy som mulig. Da det var begrenset med innmark var det om å skaffe seg slåtteng. Slik var det både i bygda og i setertraktene, utmarka (se seinere). Slåtteng, engstykker kunne være enkeltvis, men også flere steder store områder med mange brukere, f eks Tunnenga og Vestate i Alvdal. På slåttenga ble det satt opp løer som etter hvert kunne vokse til å bli store låver med kjørebru og utbygg for hesten. På noen slåtteng som låg langt fra garden kunne det også være ei hvilebu.

Tynset:

Tunnenga mellom Glåma og Tunna, oppi Bygda, langs Glåma mellom Telneset og Tynset, langs Tysla, Brydalen, Yadalføret Kvikne, Nord for Storeng, Tunna ved Lonåsen, Tunnenga innafor Moen, Grøtli - Bjørgan, langs rv 3 Kvikne

Alvdal:

Langs Glåma på Strømmen, Vestate langs Glåma

Låve på Tunnenga. Løer ved Orkla, Nordli / Grøtli, løa tv er bygd i osp med årstallet 1822

Løe ved Orkla, Grøtli, på veggen står:.. paa Luffen til Sundsvall Sverige» Løe Børli, tømmerløe forlenget med reisverk kledd med blekkplater

6.3 Seterbebyggelse

Seterdrifta og utmarksbeitet har alltid hatt stor betydning i Alvdal og Tynset. Alle gardar var avhengig av utmarksbeitet for å opprettholde omfattende mjølkeproduksjon. Det var vanlig med i alle fall to setrer, ei vårseter og ei fjellseter. Enkelte gardar og grender hadde også to fjellsetrer, slik at de ble brukt annett hvert år. Hvor mange setrer det var i drift når seterbruket var på sitt største er litt vanskelig å beregne. Et forsøk på å beregne antall setrer i 2016 gir anslagsvis 700 setrer, fordelt med ca 470 i Tynset, av disse ca 45 på Kvikne, mens det er ca 230 setrer i Alvdal. Tilstand og bruksform varierer naturlig nok svært mye, fra full drift med mjølkeproduksjon, via fôrproduksjon og beite til forfall og gjengroing. Stadig flere setrer brukes bare til fritidsformål. Skal en prøve å antyde hvor mange hus det er på disse setrene, kan en anslå et gjennomsnitt på tre hus pr seter, noe som gir oss mer enn 2000 hus, fordelt på alle typer tilstands kategorier. Det er altså en omfattende mengde hus og anlegg knyttet til seterdrifta, disse er en viktig del av bygningsarven og en betydelig ressurs. Bebyggelsen sammen med kulturlandskapet utgjør viktige kulturminner.

I 2015 var det 70 bønder / gardar som mottok setertilskudd i de to kommunene, av disse var det 18 mottakere som hadde seter i andre kommuner. Tynset har mange og gode setertrakter, storparten av kommunene ligger innafor det frodige Trondheimsbeltet. I Alvdal er arealene noe mer begrenset og jordsmonnet, særlig sør for Baugsberget, noe skinnere. Dette er nok en vesentlig grunn til at Alvdalsbøndene i stor stil har skaffet seg setrer i andre bygder, særlig i Folldal og Einunndalen, men også Tynset, Tolga og Stor-Elvdal.

De fleste setrene ligger i mindre eller større sammenhengende grender, med 2-10 setervanger, bare unntaksvis er det enkeltsetrer. Som nevnt har Tynset større areal og dermed større sammenhengende setergrender f. eks Tynsetåsan, Gammeldalen og Aumdalen. En omfattende konsentrasjon av setrer er det på Haustdalen i Alvdal med Gammelsetra, Midtsetra, Volsetra, Tangen og Langsetra.

Alvdal og Tynset har ingen setergrender med i Nasjonale seterlandskap. Det er heller ingen seter eller seterhus som er fredet som kulturminne. Setra til Blostrupmoen, som er fredet, ligger i Eiunundalen.

Litt om de enkelte husa

Den vanligste seterstua, består av tre rom etter hverandre, inngang på midten i skjæle, seterstue og bu på hver si side. Noenseterstuer kan ha et ekstra rom i lengda, bakstue. Det finns også en annen type, med forgang og inngang til seterstue og ei bu bak forgangen. Denne typen er mer vanlig på Kvikne. Flere steder er det tradisjon om at dagens seterstue er ei ombygd ljørbu, eller ljørseter, altså et enkelt tømmerhus med ildsted, ljøre midt på golvet, som var vanlig før peisen ble tatt i bruk..

De fleste seterfjøs var laftet i tømmer, med inngang i gavlen og ofte kunne det stå to ved sida av hverandre. Mange fjøs ble også bygd opp på samme måte som seterstua, med skjæle, inngang på midten og kufjøs og ungdyr- eller geitfjøs, ofte i flere tømmerlengder, på hver side. Avkjøling og kokhus var viktige hus, det samme gjaldt sikker vasstilgang. Budråtten ble oppbevart i bua, evt i kjeller, under seterstua eller i en jordkjeller. Det gikk mye ved, men vedskålene kunne være svært forskjellige, fra godt luftige hus til et enkelt skråtak.

Det ble også drevet slått fra setra, på setervangen, eller på avgrensete slåtter utafor vangen, så det var behov for løer. Det var enkle hus, laftet eller i bindings- og seinere enkelt reisverk. Løene ble bygd på etter behov ettersom produksjonen økte, så en finner ofte ei tømmerløe i botn, som så er påbygd med bindingsreisverk for å gi plass til økt høyproduksjon.

Det var også slåtteng som låg lenger unna setra. Magnilldalen i Tynset er et godt eksempel på det. Det er setrer fremst og innerst i dalen, men i sjølve Magnilldalen, som er en stor frodig dal, er det ikke setrer, her hadde mange garder slåtteng med bu, løe og somme tider stall. Kvikne har sammenhengende slåtteng langs elvene Tunna og Ya.

Løene er interessante hus, som ofte ble bygd på litt forskjellige måter, avhengig av tilgang på materialer. For å utnytte materialene kunne det brukes halvkløvninger, bjørk kunne også brukes, men er heller sjeldne i Alvdal og Tynset. På Kvikne er det brukt osp. En annen spennende sak med løene er de mange inskripsjonene som finns, initialer, årstall, små beretninger og betroelser. Løa var jo et naturlig tilholdssted når det var regn og kanskje behov for å være aleine. På løeveggen på Midtskogbruvangen i Tyllaldalen er det skåret ut soldater, kan det være en som opplevde de svenske soldatene i 1718? På løeveggen på Liveslesetra på Fåset er det skåret ut soldater til hest i full rustning. I ei bu på Kvikne hadde ei slåttehjelp fått nok: Jeg er så ked av dette bondeliv, gid jeg var ei bymadame»

Aktuelle setergrender

Alvdal:

Aumdalen, Sølndalen, SølInsetra, VeslsølInsjøen, Follandsvangen, Flatsetra, Haustdalen, Gammelsetra, Midtsetra, Langsetra, Tronsvangen, Nysetra, Sjulhusvangen, Garvikåsen, Lomsjødalen, Nausterdalen

Slette og Nausterdalen

Seterstuer Midtsetra og Langsetra

Seterfjøs i Urskardsetran og på Slette

Lær på Hamndalen og Urlikjølen

Tynset

Savalen, Rødalen, Sivilvangen, Moanlangsetra, Lonsjølia, Tynsetåsan, Hemstadvangen
Aumdalen, Storvordlia, Rivelia, Hogstadvangen / Bellingsætra, Rødalen, Såttalden,
Grønntjønna, Falningdalen, Sverjesjølia, Napsjølia, Nåvdalen

Volsvangen på Tynseåsan. Fjøs i Lonsjødalen

Fjøs i Tyllaldalen Plass-setra Kvikne.

Avkjølingshus Tynset -åsan

Løe med utskjæringer, soldater i rustning på Liveslesetra

6.4 Utmarksnæring

Utmarka har hatt stor betydning for bosetting og aktivitet. Det viser det store antall kulturminner, ulike spor etter aktiviteter av forskjellig alder og innhold. I utmarka har det vært mulig å finne hovednæringsgrunnlaget eller viktige periodevise bidrag. Når andre næringer har sviktet har utmarka for mange vært redningen.

Kulturminnene i utmarka har alltid engasjert. Ønsket om å finne ut mer om utmarkas betydning har ført til at mange har engasjert seg. Enkeltpersoner, grupper og i offentlig regi er det gjennomført registrering med et stort ønske om å avdekke enda flere detaljer.

Det mest omfattende arbeidet er utført i Alvdal, av Erling Flaten og Haldor Nyeggen. I boka Kulturminner i utmark av Haldor Nyeggen, oppsummeres innsatsen til å omfatte registrering av: 813 dyregraver, 140 jernblestre, 44 kølgroper, 38 tjurumiler, 2160 kølbotner, 1020 koietufter. Tilsvarende kartlegging, men i mindre omfang er også gjennomført i Tynset, Tyllidalen og på Kvikne. På Tynset er det utført flere registreringer, en del av dette materialet er brukt i bygdeboka (1988) da var det kartlagt 550 dyregraver, seinere er det kommet mange flere. Det samme er situasjonen på Kvikne og i Tyllidalen. Gruvedrift med smeltehytter krevde store mengder med trekøl, som jo utgjør den største mengde kulturminner. På Kvikne der oppstarten med smeltehytter var tidlig, regner en med at mange av kølbotnene og spor etter koier har blitt borte med seinere tids dyrkingsprosjekt. Sør i Tyllidalen, og til dels i Brydalen, er det i likhet med Alvdal store forekomster av kølbotner og koietufter.

Gjennom arbeidet med Miljøplan i landbruket er det også mange grunneiere som har funnet fram til viktige kulturminner tilknyttet utmarksnæring på sine utmarkseiendommer.

Dyregraver

Dyregrav i Ydalen.

Blesterovn Brekkbekkdalen Alvda

Dyregraver var aktive effektive fangstmetoder for å skaffe seg elg eller reinsdyr. En finner to ulike typer dyregraver. Dyregravene i fjellet er rektangulære, gravd ned i bakken, og murt opp med stein. Dette gjør at gravene står svært godt, sjøl nå mange hundre år etter at de ble brukt. Nede i dalen og skogen har dyregravene en annen form, sirkelformet eller ovale hull, gravd ned i bakken. Her på grus og jordbakker er det langt lettere å grave, men det betyr også at disse gravene i større grad har rast sammen, bare rester igjen. Men også her kan en finne mange graver som står forbausende godt. Muligens har en fanget rein i fjellet og elg nede i dalen, skogen.

Svært mange dyregraver er registrert, sjøl om det ikke finns noe samlet oversikt. Svært mange graver finns i system, fra fem graver og oppover. Hensikten var sjølsagt å stenge av naturlige ferdselsveger, kanskje hele dalføret eller mindre avgrensede geografiske områder.

Dyrefangst ellers

I Gaupskaret i Alvda er det rester etter ei bjørnstille, ei tømmervelte med åte for å lokke til seg bjørnen. På Brannvålen er det iflg Einar Steimoeggen spor etter ei ulvestue.

Jernblestring

En regner med at jern er framstilt i Norge i over 2000 år. Grunnlaget er myrmalmen, som ble tørket, røstet, og brent med ulike metoder. Nord-Østerdalen kom seint med i produksjonen, men fikk en omfattende produksjonsperiode fra ca 1400 og framover, slutt på 1800-tallet, som har etterlatt seg mange spor. Jern ble brent i mile, kileformet grop i bakken, innvendig kledd med stein, ca 1 m diameter, åpning foran, her var det inntak for luftbelg. Mila låg ofte i svakt skrånende terreng, ved foten th ligger ofte en haug med slagg. Metoden er godt dokumentert av Ole O Evenstad, Stor-Elvda, i avhandlinga «Fra myrmalm til jern og staa» trykt i 1790. Antakelig bygde han boka si på samtaler og samarbeid med tradisjonsbærere i Sollia, der framstilling av jern holdt seg lenge.

Tjurubrenning

Det ble brent tjuru til eget bruk og for salg, mange steder var det god tilgang på tyri. Mila måtte reises på flatt underlag, og slik utformet at tyrien randt mot sentrum i mila og over i ei renne og ned i ei tønne som låg litt lågere enn botn på mila. Var det tilnærmet flat bakke, men med litt helling, kunne mila reises på flat mark. Mer vanlig var det å grave seg inn i bakken, to tredjedeler av plattingen ble gravd inn i bakken, resten bygd opp av halvkløvninger på et solid fundament, slik at en til sammen fikk en siirkelformet platting, fundament, med helling mot midten, der det var hull, og ei renne for tjurua. Somme gjorde

seg mer flid og murte opp en forstøttingsmur, omtrent som en kjeller med golv som ga et solid fundament for å reise mila. Mindre miler, særlig heime til eget bruk, var ofte gravd inn i bakken.

Størrelsen på tjurumilene varierer, 5-6 m i diameter, avhengig av tilgang på tyri og driftige brennere.

Skulle en bare ha litt tjuru til eget bruk, kunne en bruke ei gryte. Gryta ble stappet full med tyrispik, snudde den under opp på ei steinhelle, tekte med torv og jord og tente på. I steinhella var det hakket furer, spor, slik at tjurua kunne renne ned i et lite kar. En slik stein fra Brydalen er nå i Museumsparken Tynset

I Alvdal ved St Knuts gruve i Tron er det ei myr som kalles Tjurumyr. Navnet ga et visst signal, så Olav Langleite og Haldor Nyeggen foretok forsiktige undersøkelser og fant en flåte av halvkløvninger og noen trespader. Tilsvarende funn er gjort på Kvikne og i Os, ellers er dette en metode som er godt kjent og mye brukt i Trøndelag, med funnet i Tjurumyr som det sørligste kjente så langt.

Tjurumyr med spor etter tjurubrenning på flåte i myr, funnet rester av flåten og div redskap

Alvdal: Tjurumyr, Tronshaugen / Tronsmoen (mile)

Tynset: Utbyhaugen, Tverråfetta, Bjørkenget, Fløtten, Museumsparken (stein for å brenne tjuru i gryte)

Skogsdrift

Skogen har til alle tider vært en viktig ressurs, til eget bruk; bygningstømmer og ved, men ikke minst til salg og muligheten for ekstra inntekter. Mye av skogen ligger slik til at den kunne drives fra garden. I deler som låg lenger unna, sør i Alvdal, Tyllidalen og Brydalen var det behov for husvære både til folk og hest, men det var enkle hus, laftet opp i all hast. Hestene fikk stå ute under ei lurvete buske, ei stor gran om den slags fantes, til en stall kom opp. Det vanlige var tradisjonelle ljørkoier, med åpen varme midt på golvet og sengebresker rundt på ytterveggene. Seinere ble den åpne varmen, erstattet av en ovn, men innredningen var fortsatt den samme. En finner også kombinasjon av stall og koie, stall i første etasje, som ga varme til oppholdsrommet i andre etasje. Etter hvert ble mobile koier tatt i bruk, f eks såkalte lemkoier, byggesett som ble skrudd sammen og brukt så lenge det var drift på stedet. Små hvilekoier på meier eller hjul ble også tatt i bruk.

Koier

Alvdal: Søndalen , Aumdalen, Sagbekken

Skogshusvær Sølndalen, t h stall i første og overnatting på loftet

Skogshusvær i Aumdalen og ved Sagbekken, lemkoie

Tynset

Sør i Tyllidalen, Brydalen

Fløting

Det tømmeret som skulle ut av dalen, ble sendt på Glåma, som var ei stor og god fløterelv. Det var også fløting i sideelvene, Auma, Folla, Sivilla, Auma, Fåa, Tunna og Tela. Tylldølene sendte sitt tømmer med Tysla.

Det er lite spor å finne etter fløtinga, regulering og tiltak mot flom har fjernet det meste. I Tela, nørdest i Gammeldalen, er det restaurert og bevart en fløterdam med koie. Langs Glåma finns det noen hus, lagerhus ved Hansmoen, ved Folla og fløtarbu ved Urstrømfossen. Fløtinga krevde gode båter, det sørget båtbyggere sør i Alvdal for. På Hardnes står båtverkstedet bevart.

Tynset

Teldammen, Lagerhus ved Hansmoen

Alvdal

Fløtarbu ved Urstrømfossen, lagerhus og koie ved Folla, båtbyggeri Hardneset

Jakt fangst og fiske

I fjellet var det mulighet for jakt og fangst, dette var viktig tilleggsnæring for mange, men det var også noen som hadde det som hovednæring, i alle fall i noen år. Ikke minst i de vanskelige åra på 1920-30-tallet, ga jakt og fangst ungdommen viktige inntekter.

Det ble satt opp enkle husvære innover, små tømmerbuer eller jordkoier, ofte omtalt som «ryphus», da det var rypa som var mest ettertraktet. Fremdeles kan en finne spor etter slike «ryphus» og enkle overnattingskoier. Den rekonstruerte Eiemokoia i Alvdal viser hvordan slike husver var bygd og innredet.

Alvdal

Eiemokoie (rekonstruert)

Fiskebuer og nøster

Begge kommunene har mange gode fiskevatn, i setertraktene eller lenger innover fjellet. Dette ga mulighet for fiske, med variasjon i kostholdet og viktig bidrag til vinterkostholdet. Ved fiskevatn langt til fjells var det behov for egne fiskebuer. Ellers var setra eller bygda utgangspunktet for fisketuren. Båtnøster var det behov for, mange ulike varianter. De vanligste nøstene hadde plass til en eller to båter med inngang i gavlen. Større nøster hadde inngang på langsida, delt opp med plass til to eller tre båter.

Alvdal

Buer og nøster ved Breisjøen og Holmsjøen, nøster ved Haustsjøen, Savalen ved Sivilosen og Lomsjødalsvika, Lomsjøen

Sivilosen Savalen, Alvdal og Tynset

Tynset

Savalen Fåsetnøster i Sivilosen

6.5 Bergverk og gruvedrift

Innledning

Nord-Østerdalen, og dermed Alvdal, Tynset og Kvikne, har som tidligere nevnt hatt omfattende gruvedrift, helt fra tidlig 1600 til slutten av 1960-åra.

Det geologiske grunnlaget for gruvedrifta er de malmførende bergarter i Trondheimsfeltet, som strekker seg fra Baugsberget i Alvdal og nordover med gruver i Baugsberget, Steivanglia, Sivilidalen, Strømsåsen, videre nordvestover med Røstvangen og Kvikne som et viktig kjerneområde. I Tynsetbygda, øst for Tunna, med tilhørende seterområder mot Lonåsen og Vingelen, finns det ingen gruvevirksomhet. Derimot er det en vesentlig avstikker øst for Glåma i Tronsvangområdet i Alvdal, forekomstene her dukker også opp på andre sida av Tron, i Grøtådal i Tyllidalen.

Fjellregionen er et geologisk sammenhengende område, men var juridisk og administrativt delt i Søndenfjeldske og Nordenfjeldske Bergamter, grensesteinen står fremdeles på vegen Innset-Fagerhaug, tidligere Kvikne kommune, nå Rennebu kommune.

Gruvedrifta førte til stor folkevekst, Markant innslag i befolkningen med tilflytting av spesialister fra utlandet, Sverige, Tyskland, men det var også stor bevegelse blant gruvearbeidere generelt. Det manglet ikke på nye impulser fra arbeidere og ledelse. Arbeiderne bodde konsentrert, kombinerte virksomheten med et lite gardsbruk, tett ved smelthytta, slik det var på Plassen, et kjent sted både på Kvikne og i Alvdal. Her kunne også ledelsen bo, men de bodde like gjerne mer spredt rundt i bygda. Av de gamle gruveplassene er lite eller ikke noe beva, derimot en del hus på gardar der ledelsen bodde.

Det er mange ulke kulturminner som knytter seg til gruvedrifta; gruver med store tipper, gråberg og grus / sand, rester etter bebyggelse, noen få hus og tekniske innretninger, transport; veger og taubanetraseer. Malmen skulle smeltes, det ble anlagt en lang rekke smeltehytter, restene av disse ser vi særlig i de enorme slagghaugene og spor etter ulike stadier i smelteprosess, dessuten rester av smelteovner og bebyggelse. Gruvetida innebar en kontinuerlig leiteprosess fra starten og til dags dato. Skjerpinga har etterlatt seg et sant utall med hull i berg og dal. Svært mange som ikke ga lykkelig utfall.

Det er her bare mulig å foreta en stikkordsmessig oppstilling av begivenheter, viktige anlegg knyttet til gruehistoria, med fokus på tilgjengelige, synlige kulturminner.

Kvikne

Det hele startet på Kvikne. Kvikne kopperverk ble etablert 1632 med kong Kristian 4 som sterk pådriver. Det ble holdt takkemesser i landets kirker, Lorentz Lossius ble beordret fra Sandsvær til Kvikne for å stå for oppstarten av verket. Kongen sjøl inspiserte arbeidet. Endelig hadde Danmark-Norge funnet malm, kobber, og kunne bli mer likverdig med Sverige. Dette var det første kopperverket i Midt-Norge, gruva ble etablert inne på fjellet, mens det langs etter Orkla ble bygd opp smeltehytter, med hovedhytta på Innset. Da Røros kopperverk startet opp 12 år seinere, spilte kyndige folk fra Kvikne en stor rolle. Folk fra Kvikne dreiv omfattende skjerping, undersøkelser, grunnlag for starten i Baugsberget i 1650-åra. På Kvikne stanset første gruveperioden i 1789, gruva rant full av vatn i forbindelse med

Storofsen. Den store smeltehytta på Innset ble helt utradert av elva, det finns ingen spor tilbake. Kvikne kopperverk ble formelt avviklet i 1812, men utover 1800, delvis 1900 ble det gjort flere forsøk på å starte oppatt i gammelgruva, i utkanten mot vest ble Vangsgruva etablert. Forsøk også andre steder, omfattende skjerping, men begrenset virksomhet. Ny smeltehytte i Nåverdalen ble bygd. Deler av smelteovnen står, forøvrig det første tekniske kulturminne som ble fredet, nå i Rennebu kommune.

Kvikne gruva, Odden i bakgrunnen, rest av husmur

Kviknegruva, bekk og gruveinngang Gruvhagen i bakgrunnen. Stigerbolig ved gruva, nå på Brandeggen

Kviknegruva:

- Gruveområdet, gruver til forskjellige tider, grunnmurer, ferdselsveger
- Gruver, skjerp mange steder i bygd
- Spor etter smeltehytter langs Orkla, Yset, Svergja, Botnan,(Nåverdalen, Innset i Rennebu)
- Transportveger
- Garder / hus med tilknytning til gruvedrifta: Gruvhagen (nabo til gruva) Vollan (Lossius låna 1635 Lorentz Lossius) Taksgarden (hyttskriver Tax bevart stabbur) Storli (bergskriverstue) Stigerbolig, nå på Brandeggen

Røstvangen, på grensa mellom Kvikne og Tynset

Kvikne og Tynset fikk også den siste store gruvesatsinga, med Røstvangen. Omkring 1900 var det omfattende leiting, skjerping og økende marked for svovel. Mange ønsket å satse penger på ny og moderne gruvedrift. Røstvangen ble startet opp 1904, samtidig med ny

virksomhet ved Folldal Verk og bl a Kjøli gruver i Ålen. Sentrale personer, investorer og ledelse, finner en igjen ved flere nye foretak, det samme gjelder arbeiderne.

Røstvangen kom til å bestå av mange avdelinger, gruver inne på fjellet med boliger, knuseri, vaskeri oppredningen med infrastruktur og boliger ved Vinkelen, litt lenger nord ved Stubsjøen låg administrasjon med hotell og laboratorium. I 1907 ble det etablert kraftstasjon i Eidsfossen og taubane fra Røstvangen til Røsten taubanestasjon, begge steder var det arbeiderboliger.

Røstvangen produserte svovel, etterspurt tidlig på 1900 og under 1 verdenskrig, men så var det slutt på etterspørselen, virksomheten ble avviklet, hus ble solgt enkeltvis, derfor finns det bevart mange hus fra Røstvangen rundt i bygdene. Ved Stubsjøen står det to hus bevart på sin opprinnelige plass, hotellet og administrasjon, laboratoriet. Da virksomheten stoppet opp låg det store hauger av malm som skulle oppredes, noe som ikke skjedde. Malmen førte etterhvert til betydelige avrenningsproblem, kulturminnet forurenset naturen, kulturminnet tok knekken på fisken i Stubsjøen. Tippene ble fjernet, lagt plastret i ei myr like nedafor tippene.

Kishaugene lagt i deponi ned på sletta, nord for Vinkelen Vaskeriet, som aldri ble tatt i bruk

Hotellet og husgrunnmur på Egne hjem, rett sør for Vaskeriet

Eidsfossen kraftverk med dam og elektrisitetsverk

Røstvangen:

- Gruveområdet med rester etter hus / anlegg
- Vinkelområdet
- Stubbsjøen
- Taubanetraseen
- Hus fra Røstvangen rundt i bygdene, kommunehuset på Kvikne

Taubanefundament ved Sagmoen

Alvdal

Folk fra Kvikne kobberverk skjerpet i Alvdal og gruver ble etablert i Baugsberget, Gruvåsen og flere steder i bygda. Størst aktivitet var det i Baugsberget.

Baugberget, steinen med BBG 1739, grunnmur til gruvestua

Smeltehytter

Det var som lokaliseringssted for smeltehytter at Alvdal fikk størst betydning. Ved Sølva ble det etablert ei lita smelthytte for malm fra Baugsberget o a. Da Folldal verk startet opp i 1740-åra, ble det bygd smelthytte like ved hovedgruva på Folldal. Her var det problem med køltilførsel, derfor ble hovedhytta til Folldal verk, Lovise Hytte, lagt til utløpet av Sølva. Både Folldal verk og Lovise Hytte hadde omfattende virksomhet med turbulent historie. Det ble en hard circumferensstrid mellom Røros og Folldal, og resultatet var at Lovise Hytte fikk egen circumferens. Da Folldal Verk fikk problem, tok Røros Verk over Lovise Hytte, 1820-1877, og var ei av de viktigste hyttene for Røros Verk. Lovise Hytte brant siste gang i 1878, omtrent samtidig med at Rørosbanen kunne bringe koks fra England, da ble det slutt på lokale smeltehytter.

Smeltehytteområdet er et stort sammenhengende kulturminne, spor, rester etter anlegg, ulike trinn i røstinga og smelteprosessen, omfattende hauger med slagg. Det er utført dokumentasjon av området og det er satt opp et formidlingshus. Dette er et hus med lang og interessant historie, knyttet direkte til regionens gruehistorie. Huset skal ha vært gruvstue ved Fådalsverket sine gruver i Grukletten, deretter bolighus på gard og forretningsbygg på Steia.

Slagghaugen Lovise hytte med Klokkaran/ Øydalen i bakgrunnen, spor etter smelthytta med hjulhus og ovnsfundament

Lovise Hytte:

- Lovise Hytte, smelthytteområdet
- Transportveg mot Folldal over Haustdalen, Haustdalsvegen
- Hagerupsøya, rødbygningen kontor / administrasjon

Strømshytte, slagghaugen

Ved Sivilla på Strømmen ble Strøms Hytte etablert i 1723 og var i drift fram til 1789, hytta tok i mot malm fra ulike gruver; Rødalen, Fådalen. Strøms hytte var grunnlaget for bebyggelsen, garda på Strømmen, lokalisert langs Plassgata, som også var en viktig veg gjennom bygda

Strøms Hytte:

- Slagghauger ved Sivilla
- Vegen Gata

I Alvdal er de fleste gruvene av større omfang å finne i Tron med St. Thomas, St. Knut, Klettgruva, dessuten ei talkumgruve / kvitsteinsgruve. Tidlig på 1900 ble det satt i gang en omfattende skjerping og noen gruveprosjekt i det såkalte Tronslifeltet

St Thomas med heistårn, gråfjell på St Knutoggruvgangen i Grukletten

For Alvdal betydde gruvedrifta en viktig del av sysselsettinga nokså lenge. Alvdal var endestasjon for taubanen fra Folldal, som var i virksomhet slutten av 1960-åra, da ble malmen på Hjerkinntatt direkte ut på Dovrebanen. Mellom Folldal og Alvdal er det spor etter taubanetrassen, betongfundament og en trasse i skogen som ikke har grodd att, pga kisavfall fra kibbene. Den syns tydelig når en står ved taubanestasjonen i Alvdal og ser vestover.

Taubanetrassen i Baugsberget

Røros og Folldal verk dominerte og hadde de fleste rettigheter, men innimellom dukket det opp noen lokale, mindre foretak. Faadalsverket er et slikt tiltak. Verket ble etablert av borgermester Hagerup i Trondheim, som hadde tilholdssted på Fåsetbru, stabburet er det gamle provianthuset. Verkets gruve var i Gruvkletten, gruvstua herifra står nå ved Lovise Hytte. I Sivildalen, ved Sivilvangen, ligger Sivilvangen, også kalt Auma gruver. Her er det store hauger med gulaktig gråberg og løsmasse etter svoveluttak. En liten haug med svovelkis ligger også att.

Gruvkletten og Auma gruver i Sivildalen / Strømsåsen,

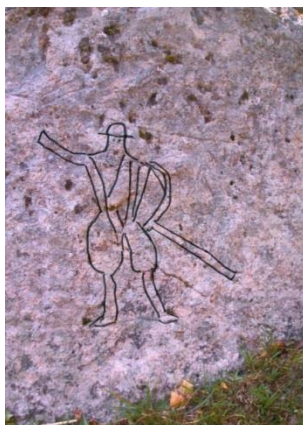
Smieruin i Grøtdalen Skjerp Fåset mot Liveslesetra

6.6 Steinbrudd

Trondheimsfeltet inneholder også viktige og drivverdige steinarter, med kleber som den fremste, men også skifer, dessuten kalk. Takket være de bredemte sjøene er det også store forekomster av grus og stein, som er brukt til ulike produksjon, ikke minst mange store grustak og vegbygging. Men grusen er også grunnlag for produksjon av ulike cementvarer. På Strømmen produserer Strømmen fjelltak pukkestein på en spesielt hard steinsort; wollastonitt.

Kleber

Forekomsten av kleber gjør området svært interessant og danner grunnlaget for det fremste kulturminnet som finns i regionen, nemlig klebersteinsbruddet på Kvikneskogen med drift 500 år f, kr, mindre kjent er klebersteinsbruddet i Kaltberget i Grøtlia på Kvikne, som også er automatisk fredet.

Klebersteinsbrudd Kvikneskogen og Gløtlia

I andre klebersteinsbrudd med brudd i nyere tid, særlig Brekkbakkdalen i Alvdal og Strømsåsen i Tynset, var det drift i 20-30-åra, der det er tatt ut emner første og fremst til peiser og takker. Antakelig ble det også tatt ut kleber til enkle ovner, en finner en del slike brukt i kornbastua. Det ble nok også produsert små gryter, med eller uten hank, mange av disse endte sine dager i smia med tjuru i. Mindre brudd finns også i Strålsjøåsen og på Brandvålen. I seinere tid er det startet uttak av kleber i ei ny gruve i Strømsåsen, litt lenger nord, uttaket ble ikke fullført og steinen ligger der ubrukt.

Aktuelle kulturminner:

Strømsåsen / Bua, Brekkbekkdalen,

Gammel og ny klebersteinsgruve i Strømsåsen

Klebersteinsbrudd og rester av utstyr i Steivanglia

Skifer

Fjellet er skifrig, lagdelt, forholdsvis lett å ta ut stein til muring, steinfjøs, grunnmurer, stort forbruk mange gode eksempler, spesielle uttak f eks Djupdalen ved Savalen, Strømsberget ved Strømmen, ova Rusten i Brydalslia. Skifer plater i lang tid vært bruk som båsbolker. Etter hvert produksjon av takskifer, nye moter, brattere takvinkel, ikke minst etter hvert som sveitserstilen gjorde sitt inntog. Tidligere og seinere tatt i bruk ubearbeidet skiferheller til takteking. I Orrleite, ved Folldalsvegen, var det omfattende skiferproduksjon, gruva og bearbeidingsplassen er godt synlig.

- Skiferbrudd ved Orrleite

Kalk har også vært et ettertraktet produkt. Husdyrrom som skulle reingjøres, ble kalket, en brukte brent kalk oppløst i vatn. Eneste kjente kalkgruve ligger i Plasslia i Alvdal, det er ei steinmurt sjakt, mye til felles med en blesterovn, kalken ble hentet lenger opp i lia innpå åsen. Kalk ble etter hvert også brukt for å forbedre sur jord. Da ble ikke kalken brent, bare knust i spesielle kalkmøller. Ei slik kalkmølle ble satt opp ved Kvernbecken sør for Steia i Alvdal.

- Kalkovn i Plasslia
- Kalkmølle i Kvernbecken, lite om noe spor

Skiferbrudd Orrleite

Kalkovn i Plasslia

6.7 Kommunikasjon og samferdsel

Spor etter ferdsel finns i hopetall. Østerdalen har vært ei viktig ferdselslei til alle tider, viktig lei sammen med Gudbrandsdalen mellom Østlandet og Trøndelag, sjøl om det var mer ferdsel gjennom Gudbrandsdalen med tilhørende bygg og anlegg. I tillegg til gjennomgangstrafikken, var det også mye ferdsel på tvers av bygdene, øst vest, Sverige-Gudbrandsdalen.

Det er Ikke lett å slå fast eksakt hvor de gamle vegleiene gikk. Det hevdes ofte at de eldste vegene gikk over fjellet eller i fjellbandet, det var lettere å ta seg fram der enn nede i dalbotn. En regner med at ei slik veglei gikk via Fonnåsfjellet, Kommern ned mot Glåma og over elva ved Neby og kirkestedet og videre oppover bygda og opp på Tynsetåsan. Fra Neby og nordover via Milskiftet er vegen merket og omtalt som Gammel allmannvegen. Denne leia ble også valgt når en i 1989 skulle finne fram til de såkalte «pilegrimsledene». Fra Neby var det også andre muligheter. En mulighet var nordover Tunndalen til Lonåsen videre via

Magnillsjøan til Kviknegruva, eller en tok seg over Tunna ved nåværende vegkryss og nordover langs Tunna på vestsida, over Moanlangsetra. En tredje mulighet var over Bondåsen mot Savalen, Klevan, Sparsjøvollen og videre nordover Kvikne. Ved Klevan skal det også ha kommet inn vegleier fra Fåset og Alvdal via Strømmen og Strømsåsen. Ved Sparsjøvollen møttes denne vegleia med den såkalte «Byveien» som kom via Einunndalen fra Grimsbu og videre Atndalen og Gudbrandsdalen. Denne leia omtales som et alternativ for trafikken mellom Østlandet og Trøndelag, her unnslett en Dovrefjell og Drivdalen. Da er det også rimelig å anta at det før pilegrimer på denne vegen, slik tradisjonen på Kvikne og Innset forteller om. Lokal tradisjon knytter birkebeinernes tur over fjellet mellom Østerdalen og Trøndelag med kongssønnen Håkon Håkonsson til denne strekningen. Ved leia ligger ei løe som omtales som Kongsløa, det var i ei elødre løe som sto på samme stedet at følget skal ha overnattet. Langs denne leia, som altså tidligere låg i Kvikne kommune, er det mange varder og interessant tradisjon og historie. Sjustenan er reist over brudefølget som omkom på turen heimatt fra kirka i Tyllidalen, som på den tida var eneste betjente kirke i området. Like inntil leia ligger også et omfattende gravminne med reiste steiner, antakelig en samisk gravplass.

Kvikne hadde tidlig eksport og transport av råvarer. Fra klebersteinsbruddet på Kvikneskogen som var i drift allerede 500 f Kr f. ble det transporterte ut store mengder kleberstein, enten som emner eller ferdige gryter. Nye undersøkelser antyder at transporten gikk vestover, det er i alle fall vestover det er mest funn av kleber og her er også de nærmeste havnene for mulig videre sjøtransport.

Oppstart av gruvedrifta med smeltehytter, Kvikne 1632, Røros 1644, krevde mye transport og behov for bedre ordnede vegsystem. Store mengder trekøl, malm, materialer og matforsyninger skulle fraktes, mens ferdig produkt, kopperbarrer, i all hovedsak skulle fraktes til Trondheim.

Mesteparten av transporten skjedde på vinterstid og isen på Orkla og Glåma var hovedferdselsåre, slik sett er det lite spor etter denne trafikken, men langs Glåma fantes det flere smier og noen hvilesteder. Der en ikke kunne bruke elveisen fulgte en bygdevegene, men ofte egne vegleier for vinterkjøring.

Sør i Tyllidalen ble det brent mye trekøl, mulige mottakere var smeltehytter i Alvdal eller Tolga, langs dalen på vestsida kan en derfor følge Kølveien nord over bygda. Mellom Tyllidalen og Alvdal omtales det også en allmannveg, som ble ekstra mye brukt den tid alvdølene søkte til kirke i Tyllidalen, først på 1600.

Fra tidlig 1700 var det stor innsats på vegbygging. Hovedvegen gjennom Østerdalen og Tyllidalen ble lagt fra Midtskogen opp Sommer- og eller Vinterbrekka, via Hemstadvangen, ned Brekka, forbi Sandbakken og til Neby. Her kom den første brua ca 1740. Herfra gikk det en veg mot Røros, oppe i bygda, Neverrøsten- Kvennan. Vegen mot Kvikne fortsatt over Tunna og nordover Moanlangsetra, vegen sørover til Alvdal gjennom Smågardan, Fåset til Strømmen. Mellom Alvdal og Folldal gikk vegen over Haustdalen, den såkalte Folldalsveien.

Strekningen over Kvikne var en utfordring, dagens trasé over Storåsen ble valgt, seinere ble vegen lagt om gjennom Grøtlimarka, så tilbake til Storåsen. Mellom Estensvollen og Yset er gammelvegen godt farbar. Videre nordover var det problematisk å komme fram langs Orkla, Handrevet vitner om det. Fra Botnan og nordover til Næverdalen måtte det til omfattende

steinmuring, og mye av denne vegen er godt bevart. Fra Næverdalen gikk vegen rett nordover via Holtet fram til Sokndalen.

Østerdalen var lett å bygge veger i, men en del bruer måtte til, den viktigste var på Neby, der det kom ei lang trebru, noen steinbruer ble også bygd og omkring 1900 kom det flere hengebruer.

Både tylldøler og tynsetinger var østover på fiske og hadde egne fiskeveger. Tylldalens fiskervei er også merket i terrenget. Gjennom Alvdal vestfjell går den kjente Døelveien, med flere mulige trasser via Aumdalen eller Sølndalen. Døelveien vitner om den tid da mange døler, Gudbrandsdøler, kom over fjellet på sesongarbeid, slåttarbeid, i Nord-Østerdalen. Det var mye folk i Gudbrandsdalen så mange måtte ut å skaffe seg levebrød, mens Nord-Østerdalen hadde behov for sesongarbeidskraft.

Det er et mylder av lokale veger, særlig fra bygda til seters. Det var enkle veger, mye av transporten foregikk med kløv, men etter 45 hvert ble det mulig å ta seg fram med vogn,

Vegvedlikeholdet var et pliktarbeid, lagt til gardene og langs vegen sto rodemerker, steiner eller tavler med anvisning om antall alen som skulle vedlikeholdes. Bygging og vedlikehold av veger ble etter hvert det offentliges ansvar. Rodesteiner og Tynset vegstasjon, som ble fredet av Riksantikvaren i 2007, representerer hvert sitt ytterpunkt.

Taubaner må også nevnes i forbindelse med samferdsel. Taubanen betydde mye for transport av kismalm både fra Folldal og Røstvangen gruver og ned til Rørosbanen. Taubanen ble også brukt til varetransport, mens persontransport var strengt forbudt, likevel skjedde det.

Overnatting, skyss-stasjoner

Bøndene hadde skyssplikt og det ble opprettet faste skyss-stasjoner. Bjørnsmoen var opprinnelig en skyss-stasjon, ble seinere gjestgiveri og knyttet til biltrafikken. Andre skyss-stasjoner var Engen i Tyllidalen og Støen på Kvikneskogen, dessuten Moen og Frengstadhaugen en periode. Sandtrøen var også skyss-stasjon en periode.

I Alvdal var Steimoen og Gjelten skyss-stasjoner. På Gjelten ble det satt opp et hus for å gi mer overnattingsplass. Seinere er huset brukt som butikk.

Aktuelle kulturminner:

- Leia gjennom Østerdalen over Tynsetåsan og nordover
- Middleia, Atndalen, Grimsbu (omtalt som Byveien) Kvikne, Nåvdalen, Sokndalen
- Gammelallmannveien
- Bondåsen, Klevan, , Nytrøa
- Kvikne kopperverk-Magnillsjøan- Vingelen
- Traseen over Kvikne

Rodestein Strømmen Stikkrenne og steinmur Kvikne

- Traseen Bygda Neverrøsten
- Alvdal, fra Skurlaget og sørover bygda med
 - o Vatningstro ved Nyeggen
 - o Undergang ved Nyeggen
 - o Nyeggen bru
 - o Bellingmo bru
- Haustdalsvegen
- Bjørnsmoen
- Støen
- Gjeltan

Jernbane

Da Østlandet og Trøndelag skulle bindes sammen kommunikasjonsmessig og jernbane bygges, ble Østerdalen valgt. Terrenget var enklere, dessuten spilte hensynet til Rørosverk inn og ble avgjørende for at banen ble lagt om Røros og ikke den stutteste vegen over Kvikne. Rørosbanen ble åpnet 1877, og det samme skjedde med bygdene som for alvor ble åpnet for omverden. Transporten til og fra ble svært forbedret, både for personer og varer. Bøndene kunne sende produkter og de nye forretningene fikk varer inn, det samme skjedde med nye impulser, moter, byggeskikk og leveforhold. Aktiviteten ble omfattende, anleggsvirksomhet og bygging av hus og anlegg langs linja, stasjoner, stoppesteder, boliger for banepersonell. Tynset stasjon og Alvdal stasjon ble oppført etter typetegninger utført av Peter Andreas Blix, det samme gjaldt for Telneset, Auma, Bellingmo og Barkald, med tilhørende stoppesteder og vokterboliger. Omfanget av hus og anlegg langs jernbanelinja er nå svært redusert. Stasjonsbygningene på Tynset og Alvdal er godt bevart, og har fått nye

funksjoner, ombygd illgodsbu på Tynset og Alvdal har blitt venterom. Telneset, Auma og Bellingmo er revet. Det er bare Barkald som kan framvise en uforandret stasjonsbygning, der har det ikke skjedd store endringer. Men forfallet er langt kommet. Bygningen er satt opp i tømmer, men utvendig donesert, eller rappet. Tømmeret er utvendig pusset med ei blanding av leire, kalk og et bindemiddel slik at det ble seende ut som er murbygg. Nord for stasjonen står fundamentet for vasstårnet. Modell av stasjonsområdet er utstilt på Jernbanemuseet på Hamar. Langs jernbanen finns noen hvilebrakker, ved Barkald og nord for Bellingmo

Barkald stasjon. Hvilebu like nord for Barkald st

Telefon telegraf

Parallelt med jernbaneutbygginga og industrireisinga måtte også telefon og telegraf bygges ut. Utbygginga skjedde med lokale / kommunale selskap med en hovedsentral og en lang rekke mindre sentraler i alle grender. Det ble ikke bygd egne hus, sentralen var i privatboligen til stasjonsholderen.

Fåset sentral

Av anlegg med betydning for kommunikasjon og samferdsel fra seinere tid, inntar de to tårna på Tron, for radio, fjernsyn og flykommunikasjon en spesiell posisjon, samtidig som de representerer kommunikasjonsform som er i ferd med å bli utdatert og tårna har utspilt sin rolle. Det eldste tårnet, med radio og fjernsynslink, bør sikres for ettertida, og er sammen med Tronfjellvegen og kraftlinja fra Strømsøyan et interessant kulturminne, knyttet til moderne kommunikasjonshistorie.

Aktuelle kulturminner:

- Barkald stasjon
- Tynset stasjon, viktig del av Stasjonsbyen
- Alvdal stasjon, del av Historisk stasjonsby
- Radiotårnet på Tron

6.8 Offentlig sektor

Offentlig sektor omfatter de ulike aktivitetene forskjellige offentlige institusjonene, som stat, amt eller fylke og kommunene står bak. Dette er et omfattende tema, som vi skal ta med noen hovedtrekk fra, og da med fokus på kulturminner og den seinere tida.

Prest og lensmann var de første statlige representanter lokalt, begge hadde sterk posisjon og stor betydning for den enkelte innbygger og lokalsamfunnet.

Lensmannsombudet har skiftet karakter og innhold. Fra 1746 skulle det være en lensmann pr prestegjeld, altså en lensmann for Tynset, Alvdal og nedre Folldal og en for Kvikne / Innset. I 1864 ble Lille-Elvdalen egen kommune og fikk også egen lensmann. Tidligere var lensmennene ofte gardbrukere, hadde egen gard og seinere egen bolig, så det var ikke snakk om egen embetsgard eller-bolig. På Tynset bodde lensmenn og seinere sorenskrivere i den såkalte Sorenskrivergården, som sto mellom Tynset jernbanestasjon og Rådhuset, og ble revet da Rådhuset ble bygd. I mange år bodde Tynset-lensmannen på Sandvold, der var det en enkel arrest, som er borte nå. Første lensmannen i Lille-Elvdalen bodde på Thorsheim, der det også var en liten arrest.

Fogden eller futen var lensmannens overordnede. Fra 1763 var det felles fogd for hele Østerdalen, men i 1859 ble det egen fogd for Nord-Østerdalen med Tunheim på Tynset som embetsbolig, først privat, så kjøpt av staten til embetsbolig. Ordningen med fogd ble avviklet 1894 og Tunheim solgt og brukt til Tynset folkehøgskole i oppstarten.

Sorenskriverembetet erstattet fogdembetet, som ble nedlagt i 1894. Ei tid hadde sorenskriveren bolig og kontor i Sorenskrivergården i Tynset sentrum. Fra 1870-åra ble det kontor og bolig i Kongsveien.

Utviklinga av prestegjeld og presteembetet er ei lang og interessant historie. Tynset fikk kirke i 1211 antakelig med prestegard, Tyllidalen hadde middelalder-kirker med prestegard på Prestegård(nåv Tyllidalen Bygdetun). Da Kvikne fikk ny kirke i 1652 ble ei gammel stavkirke, med ukjent alder, revet. Fra 1598 var det meste av Nord-Østerdalen et kirkesokn, Tynset med Vingelen og Kvikne annekser. I 1735 ble det gamle prestegjeldet delt opp i tre nye prestegjeld: Tolga, Kvikne med Innset anneks og Tynset med Alvdal, Nedre Folldal og Atndalslia. Soknepresten bodde på prestegården på Tynset, som antakelig går tilbake til 1211. Prestegården ble en stor og velutbygd gard. Den gamle prestegården ble revet og dagens prestebolig er fra 1909. I 1864 ble Tynset prestegjeldet delt, Alvdal og Nedre Folldal ble eget prestegjeld, med ny prestegard i Alvdal, som var innflyttingsklar i 1872. Etter etableringa av Kvikne prestegjeld, gikk det noen år før prestegjeldet fikk egen prestegard. I 1782 ble Bjørgan kjøpt og gradvis bebygd med nye hus. Bjørgan fungerte som prestegard til 1861, da ble Moen tatt i bruk og Bjørgan solgt, bare Bjørnsonbygningen og stabburet står igjen i dag. Moen ble en moderne oppbygd gard, med ny romslig bolig bygd 1904, borstugu (borgerstue fra 1700), steinfjøs og stabbur

Aktuelle kulturminner:

- hovedbygningen på Tunheim
- Sorenskrivergården med bolig (privat) og kontor (under salg)
- Kvikne, Bjørgan,
 - o med Bjørnsonbygningen (museum) og stabbur (privat)
- Alvdal Prestegard, fortsatt prestebolig, fredet

- med bolig, låve, fjøs, forpakterbolig, wc
- Tynset Prestegard, prestebolig
 - med bolig
- Kvikne, Moen (privat)
 - med bolig, borrstugu, fjøs (påbygd) stabbur

Bjørnan med Bjørnsonbygningen. Alvdal prestegard

Helsevesen var et offentlig anliggende, med distriktslegen som et viktig fundament. Ofte fulgte hus med stillingen, mens andre praktiserende leger bygde egne boliger. På Kvikne ligger den gamle legeboligen midt i Yset sentrum, bygd 1920 og tegnet av arkitekt Bakstad fra Rendalen. I Alvdal bygde legen Carl S. P. Øvre privatboligen Øwretun i 1908-10.

Aktuelle kulturminner:

- Legeboligen på Kvikne (privat)
- Øwretun, Alvdal, nå barnehage (kommunal eie)

Kommunal sjølstyre 1837,

I 1837 ble altså daværende Tynset prestegjeld, med Tynset, Alvdal, nedre Folldal og Atndalslien, til Tynset kommune. Kvikne sokn og Innset anneks ble Kvikne kommune. Atndalslien ble seinere overført til Solli. I 1864 ble Lille-Elvdalen (Alvdal) og Nedre Folldal en kommune. I 1914 ble Nedre Folldal slått sammen med resten av Folldal som ble egen kommune. Kvikne kommune ble i 1966 delt mellom Tynset og Rennebu kommuner og fylkesgrensa flyttet til Fossen og Ulvassbekken

Kommunestyrene møttes på omgang rundt i kommunen, i kirkestuer, skyss-stasjoner eller andre gardar som hadde plass nok. Administrasjon fantes ikke og kommunale papirer ble oppbevart i spesiallaget kiste, skatoll eller skap, oppbevart hos ordfører og fraktet rundt ved ordførerskifte. Slike kister og skap er bevart både for Kvikne og Tynset.

Kommunehus

Etter hvert ble det behov for mer permanent plass for kommunestyret, dessuten ble det også liitt administrasjon etter hvert. I Alvdal var kommunehuset Elvarhøi, seinere omdøpt til Elvarhaug, ferdig til bruk i 1883, revet i 1960. Tynset kommune bygde, etter en del strid, Rambu, som ble tatt i bruk i 1889 og fungerte sammen med flere hus rundt, fram til Rådhuset var bygd. Rambu ble påbygd flere ganger, siste store endringa skjedde i 1919, med stort forsamlingslokale og kino, tegnet av arkitekt Høie fra Rendalen. Da Røstvangen ble avviklet,

sikret Kvikne kommune seg det gamle Samvirkelaget til kommunehus i 1925. I dag er kommunehuset privatbolig.

Aktuelle kulturminner:

- Rambu, kommunens kulturminne i Kulturvernåret 2000
- Kvikne kommunehus, nå privat bolighus / verksted.

Skoler

Skole og eldreomsorg var, sammen med samferdsel, de viktigste kommunale oppgaver.

De første skolene ble, som en del av statlige forutsetning for etablering av gruvedrift, opprettet ved Kvikne kobberverk og Lovise Hytte. Ellers på bygdene var det omgangsskoler. Skolevesenet har imidlertid gjennom lang tid vært viktig for innbyggerne i Nord-Østerdalen, det ble akseptert som en viktig oppgave å gi barn god skolegang. Overgangen fra omgangsskole til fastskole krevde bygging av skolehus. I 1847 vedtok Tynset kommunestyret at det skulle bygges 14 nye skolehus, det betydde at omgangsskolesystemet for det meste ble avskaffet. Skolehus ble stort sett bygd av kretsens, grendas, innbyggere, med noe mulighet for å søke om sentrale midler. At overgangen til fastskole på Kvikne skjedde et tiår seinere, skyldes særlig de lange avstander. Fra 1850 arbeides det med å få til fastskole på Skogen. Så da den nye skoleloven kommer i 1860, har innbyggerne i begge kommuner, Kvikne og Tynset, lagt grunnlaget for fastskole med skolehus. Fram mot århundreskiftet skjer det stadige endringer i skolelovene, med krav om både sentral og lokal innsats, det er bl a krav om mer areal, flere kretser vokser også ut av det første skolehuset og vi får flere store toetasjes skolebygninger. På Kvikne er de nye skolebygningene i Midtbygda og Nordbygda eksempler på det. I Alvdal er det bevart mange gamle skolehus, de fleste ombygd til andre formål. En ny runde skolebygging kom på 20-tallet, med nye lokaler både på Plassen og Steigen, som fremdeles er i bruk, nesten hundre år seinere.

Gjennom bevarte skolebygninger får en et godt inntrykk av den betydning kommunen og innbyggerne ville gi undervisningen.

Aktuelle kulturminner:

Skolehus Bubakken Barkald skole

Aktuelle kulturminner:

Kvikne

- Bubakken (Sør-Skogen) (fritidsbolig)
- Plassen (ved Plasseterkrysset)
- Midtbygda, Plassen (kontor Kvikne/Rennebu kraftlag)
- Nordbygda (privat bolig)

Tynset

- Aaen skole, kommunalt(museum)
- Holmen gml skole ombygd til bolig,
- Fådalen skole ombygd til forsamlingshus
- Nytrøa
- Brydalen

Alvdal

- Barkald skole, museum,
- Egnund skole, ombygd til bolighus,
- Baugen skole, ombygd bolig / verksted,
- Strømmen skole, del av Basheim samfunnshus
- Brandvålen skole, ombygd til bolighus
- Plassen skole, nybygg 1923, i bruk
- Steigen skole, nybygg 1924, innvendige dekorasjoner av Sigurd Einbu, i bruk

Videre skolegang

Vanligste påbygging av folkeskolen var lenge for gutta Snekkerskolen, med tre og metall. Alle kommuner hadde Snekkerskole, men det er ikke bevart noe hus, men derimot store mengder med møbler, innredning og verktøy. Mange ungdommer søkte også etter hvert Amtsskolen, den nærmeste for Nord-Østerdalen var Fram i Stor-Elvdal. I 1915 startet Tynset Folkehøgskole opp. De første åra holdt den til på Tunheim, så ble det lokaler på Vidsyn og Tunheim ble delvis brukt til internat.

Fast landbruksskole og etterhvert husmorskole ble det på Storsteigen i Alvdal. I 1908, med styrerbolig fra 1921, nå brukt som kontor for felles landbrukskontor for Alvdal og Tynset.

Middelskole, seinere realskole og statsrealskole og tilslutt gymnas ble det på Tynset, Alvdal hadde en periode kommunal realskole.

Aktuelle kulturminner:

- Tunheim, brukt som internat for Tønset Folkehøgskole
- Bestyrerboligen på Storsteigen, nå kontor for felles landbrukskontor for Alvdal og Tynset kommuner.

Eldreomsorg

Kommunene var tidlig ute med innsats innen eldre omsorg, På Tynset ble garden Nytrøen kjøpt til aldersheim i 1911, Alvdal kommune tok i bruk Nesteby til aldersheim i 1914, mens

Sjukestua ble bygd av Helselaget i 1938 og tatt over av kommunen i 1965. På Kvikne ble Ulsetløggen gitt til gamleheim i 1925. Nå er det nye anlegg i alle bygder.

Aktuelle kulturminner:

- Sjukestua i Alvdal
- Kvikne gamle hjem

6.9 Tettsteder

Neby var det naturlige knutepunktet i Tynset og i Nord-Østerdalen. Der Allmannavegen krysset Glåma vokste det fram et lite sentrum rundt kirka og kirkebakken med skysstasjon, gjestgiveri og etter hvert forretninger.

Etter åpningen av Rørosbanen i 1877 flyttet sentrum gradvis over på «Stasjonssida» og det ble rask vekst i tilknytning til stasjonen. Gateløpene Parkvegen, Brugata, Kongsvegen ble etablert med forretninger, hoteller, handverksbedrifter og privatboliger. Stasjonsbyen Tynset utviklet seg med utgangspunkt i gamle gardsbruk, noe som fremdeles opprettholdes med jordbruk langs Kongsveien.

I Alvdal var det stor aktivitet ved Lovise Hytte fram til brannen og avviklinga i 1878. Ny lokalisering av kirke (1861) og ny prestegard (1872) ble valgt noen år før jernbanen ble anlagt. Dette la grunnlaget for hoteller, forretninger og offentlig sektor i «stasjonsbyen» Steia.

Bebyggelsen i de to stasjonssentrene som er viktige for å vise utvikling og virksomhet i bygdene, fungerte også som inspirasjonskilde når det gjaldt ny byggeskikk og –teknikk. Det er jo fremdeles situasjonen.

De nye stasjonene ble naturlige sentra i sine grender. Kommunikasjon og transport endret seg radikalt. På Telneset og Auma ble det også startet forretninger, men også annen næring slo seg ned i nærheten av jernbanen. Små bygdesentra utviklet seg på Yset i Kvikne og i Tyllidalen med meieri, forretninger, skole og forsamlingshus.

Ingen hus med tilknytning til tettsetra er fredet. Lite er bevart av det gamle sentrumet på Neby også i Tynset og Alvdal sentrum er blitt mye revet, men viktige hus er bevart. Begge steder har egen tettstedplan med fokus på struktur, gateløp og viktige hus. Noen miljøer er regulert til bevaring. Dette gjelder stort sett eldre gjenstående enkelthus. På Tynset er det viktig å sikre eldre bebyggelse i Kongsvegen, Brugata og Parkvegen, samtidig som en tar vare på viktige hus i forbindelse med utviklinga som skjedde på slutten av 1900-tallet med Tynset hotell, telegrafan osv. På Steia fokuseres det på den historiske stasjonsbyen.

Viktige kulturminner:

- Tangen villaen, Neby
- Kongsvegen
- Brugata
- Parkvegen
- Auma

- Femstad
- Yset
 - Doktorgården
- Telneset
 - Telneset handel
- Steia
 - Steigen hotell, anekset, Handelslaget, Østby, Jensenhuset / Solløst, Glimt, Lensmannsgården

6.10 Bolighus, villaer

Med større variasjon i næringsgrunnlag og nye typer arbeidsplasser, ble det flere og flere som ikke lenger hadde tilknytning til gardsbruk. Enkeltstående bolighus, også omtalt villaer oftest i tilknytning til stasjonsbyene, Steia og Tynset, men også utover i bygdene, grendene, ble bygd. Nå er det ikke lenger lokal byggeskikk som dominerer, men nye hustyper og moter, ofte mer gedigne og påkostet med forbilder fra bymiljøer, men også enkle nøkterne boliger, ofte bygd rundt pipa, såkalte midtpipehus, med gang, kjøkken og stue nede og flere soverom i andre. En del av disse boligene finns enda, men mange av de enkleste er ombygd, påbygd ettersom krav til areal økte.

En markant hustype var hus med mansardtak. Disse hadde ikke rett skråtak. Men taket fikk en knekk, slik at loftsrommet ble større, ofte utstyrt med store vinduer i nisjer. Muligens er Tangen villaen (1905) på Neby et visst forbilde.

Aktuelle kulturminner:

- Tangen villaen Nylænd Neby,
- Anneks Tynset hotell (Solbakken)
- Dagali Kongsvn 9,
- Kringsjø Kongsvn 9,
- Horgheim Arnemovn 2,
- Glimt Alvda
- Jensenhuset Alvda

Ute på bygda

- Flaatten Gulmoen Tyldalen,
- Doktorgården Kvikne,
- Nytrøa hus fra Eidsfossen kraftverk,
- Lerhuset Auma (stampet leire)
- Lunsteth, Auma
- Sentralen på Fåset

Tangen villaen og Dagali, Kongsvn 19

Flaaten, Gulmoen Tyldalen. Sentralen Fåset

6.11 Handverk, elektrisitet, industri

Handverk av ulike slag, snekker, smed, skomaker o a, har det alltid vært behov for. De fleste av disse hadde et lite gardsbruk ved sida av og hadde behov for tilleggsinntekt. De som har satt mest spor etter seg var snekkere, malere og smeder. Mot slutten av 1800 utviklet det seg mer spesialisert handverk, på overgangen mot en viss form for masseproduksjon og industri. Sjøl om det var mye aktivitet rundt i bygdene, kan en ikke si at Nord-Østerdalen ble spesielle handverkerbygder. Det ble bearbeiding av råvarer, garveri, farger, spinneri, sagbruk med snekkerfabrikker, etter hvert også meierier i hver bygd, og først på femtitallet kom det slakteri. Energi ble hentet fra elva, blant annet derfor fikk f eks i Sivilla en spesiell konsentrasjon av virksomheter. Etter at Strøms hytte var nedlagt i 1789 var det stille fram til slutten av 1800, da hadde ungdommen i grenda og andre vært ute og lært og såg mulighetene. Da ble det sagbruk og snekkerfabrikk, garveri, spinneri, farger og mekanisk verksted, (det siste er fremdeles i drift) Elva ga kraft og det ble etablert flere kraftverk, som også leverte strøm utover bygda..

Utbygging av elektrisk kraft er et interessant tema, her ble det svært mange anlegg, noen av dem er fortsatt i drift, mens spor og tomter forteller om den omfattende virksomheten. På grunn av gruvedrifta på Folldal og Røstvangen ble det tidlig utbygging av elektrisk kraft. Elektrifiseringa av Nord-Østerdalen tok imidlertid lang tid, ca 50 år, f eks hadde Strålsjøåsen strøm allerede i 1906, mens Strand først kom etter i 1955. Folldal verk bygde ut Egnundfossen. Rettighetshavere og naboer fikk strøm. Røstvangen bygde ut Eidsfossen på samme tid. Dammen er bevart i Orkla, også kraftstasjonsbygningen som ligger lenger ned i elva. Dette er en monumental bygning som viser at det ble lagt vekt på kvalitet og utforming. Etter avviklinga av Røstvangen fungerte Eidsfossen en periode som lokal kraftstasjon. Bebyggelse knyttet til kraftstasjonen, ble etter avvikling, tatt ned og noen hus finns bevart i bygda. Kraftverket i Sølva ble bygd i 1915 og kan feire 100-års jubileum med Sølndammen og er fremdeles i drift. Nå har dessuten ØKAS ny utbygging og økt produksjon på gang med Nye Sølva kraftstasjon.

Tynset hadde kraftverk i Tunnfossen, Tyllidalen i Riva, Fåset fikk strøm fra Sivilla, mens Kvikne hadde flere små kraftverk i Orkla, fremdeles kan en se rester ved Brevad.

Det ble etablert mange arbeidsplasser knyttet til videreforedling av produkter fra primærnæringa. Det ble etablert meierier i alle bygder. På Tynset var det en periode to meierier, ett på hver side av Glåma. Kvikne og Tyllidalen meierier hadde begrenset produksjon og fungerte ikke så lenge. Dagens Synnøve Finden, som startet opp i lokala til tidligere Alvda meieri, har pt ca 150 ansatte. Etableringa av Nord-Østerdal slakteri startet i 1949. Dagens virksomhet er spesialist på spekemat. Sagbruk var det også mange av, med Tela Sag og Alvda skurlag som de største og med lengst virksomhet. Disse næringene knyttet til primærnæringa har alltid hatt stor betydning for regionen og har ei viktig historie, om ikke så mange bevarte hus og anlegg.

Det ble etter hvert mange mindre snekkerfabrikker, viktige produkter var vinduer, dører og inventar. Sør i Alvda var mange engasjert i fløtinga, da gjaldt det å ha gode båter så mange spesialiserte seg på båtbygging. Størst aktivitet var det på Hårdnes, der verkstedet fremdeles står.

De brede sjøer har bidratt til at bygdene har rike forekomsten av sand og grus. Dette var grunnlag for lokale cementvarefabrikker, Moldstad på Plassen og Wintervold, som bl a produserte betongstein som ble mye brukt i fjøs. På Telneset ble det i 1950-åra produsert takstein, som en fremdeles finner på mange tak, ikke minst i setertraktene i Tynset øst

Utover på 60-tallet var det økt innsats på industrireising og næringsutvikling, teknologi og råstoff ble hentet utenfra og det ble produsert ulike plastvarer, teknologi, troll o a

Aktuelle kulturminner:

Alvdal

- Alvdal gml meieri, nå Shell
- Nyhus garveri, en del av Alvdal Museum
- Hårdnes båtbyggerverksted
- Gamle Sølva kraftverk
- Anlegg i Sivilla, tomter
- Sivilla Mekanisk verksted
- Moderne møller: Stamoen, Storstrøm

Tynset

- Tyllidalen meieri, nå bolighus
- Tyllidalen snekkerfabrikk
- Tynset meieri, div bygg / anlegg, ombygd ny bruk
- Eidsfossen, dam og kraftstasjon, bygd av Røstvangen

Eidsfossen, kraftstasjon og dam. Storstrøm dammen med rester av kraftstasjonen i Sivilla

6.12 Frivillighet og foreningsliv

På slutten av 1800 vokste det et rikt flora av frivillige organisasjoner. Nord-Østerdalen fikk raskt et rikt foreningsliv. Først kom ei rekke samtale- og diskusjonsforeninger. Fra 1860-åra blomstret det opp med mange ulike frivillige organisasjoner.

I alle bygder, grender vokste det fram

Skytterlag

Skyttersaken etablerte seg tidlig og sterkt. Allerede i 1860 åra ble det etablert skytterlag på Fåset (1864) Tynset (1865) Kvikneskoven skytterlag (seinere endret til Kvikne Skytterlag) kom i 1866, Alvdal skytterlag er fra 1895, men det var nok skytterlag i bygda før den tida. Det ble bygd opp skytterbaner med nødvendige innretninger, noen lag fikk også egne hus. Fremdeles står skyttersaken sterkt, færre lag og nye anlegg, men rundt omkring finns det spor etter den store aktiviteten.

Frilyndte ungdomslag kom det mange av mot slutten av 1800. Alle hadde stor aktivitet med behov for egne lokaler. Det første ungdomslaget som bygde hus var antakelig Fram på Tynset, som i 1889 satte opp ei gammel østerdalsstue til samlingslokale, ikke langt unna Rambu. Fram var en viktig arena for Hulda og Arne Garborg og Ivar Mortensson- Egnund. Dette Fram gikk inn i 1901, men navnet ble tatt i bruk av UL Tunndølen med sitt lokale Fram på Neby i 1909. Det første Heim, oppi Åa, settes opp i 1906, mens dagens lokale skriver seg fra 1924. Tronshall i Tyllidalen som er et nybygg etter brann, fra 1939, er en typisk representant for mange forsamlingshus, restaurant med garderobe i første etasje og en romslig, høgloftet sal med scene i annen etasje. Kvikne hadde tre ungdomshus, Lunheim, Bjørklund og Solvang, alle bygd like før og like etter århundreskiftet. I Alvdal var det seks ungdomslag og 5 hadde egne hus, flere av disse fungerer fremdeles som viktige samlingssteder i sine grender; Einaly og Strandbu, gamle Basheim ble revet, men nytt hus bygd opp i tilknytning til Strømmen skole. Trondheim på Brannvålen er ikke lenger i bruk, men huset har ei interessant historie, hentet fra Røstvangen, der det var lokomotivstall.

Andre foreninger

Alle bygder hadde avholdsforeninger med egne barnelosjer, noen hadde også egne hus. Losjehuset på Plassen er det eneste som er bevart, brukes nå som lager. Ulike religiøse foreninger ble også etablert med egne forsamlingslokaler, misjonshus. I Fredly, det gamle lokalet til Indremisjonen, holder nå Alvdal husflidslag, etablert 1889, til i dag.

Aktuelle kulturminner:

Alvdal

- Strandbu, modernisert, påbygd
- Einaly, Egnund, modernisert, påbygd
- Trondheim, Brandvålen,
- Losjelokale på Plassen, lagerlokale
- Fredly

Tronheim Brannvålen

Tynset

- Tronshall 1939, del av Tyllidalen bygdemuseum
- Heim
- Fålund, tidligere Fådalen skole
- Demring Nytrøa, påbygd hus fra Røstvangen
- Solvang
- Bjørklund, Kvikne, flyttet og brukt som skihytte
- Lunheim, Ulset, ombygd til garasje

Idrett / Friluftsliv / Fritid

Det var omfattende ungdomsaktivitet knyttet til idrett og friluftsliv, ski, langrenn og hopp, skøyter, sto og står sterkt, hoppbakker ble bygd oppi alle bygder, mens skøytebaner ble ryddet på vatn og elver og etterlater seg slik sett ikke mange spor, men store opplevelser. Etter hvert ble det mere fritid og behov for atspredelser. Skistua på Tynset -Tuftehaugen- ble bygd allerede i 1909 og er fremdeles et populært turmål både sommer og vinter. Idrettsungdommen i Alvdal hadde flere tilholdssteder, først var det Homla (1934) seinere kom Piperud (1940) dette var viktige samlingssteder med konkurranse og sosialt samvær. Museumsparken på Tynset med restaurant og musikkpaviljong, bygd 1937, skulle være en folkepark og samlingspunkt og var utover femtiåra også en populær festplass.

Aktuelle kulturminner:

- Sandeggbakken Alvdal
- Skihytta Tynset
- Homla, Alvdal
- Piperud, Alvdal
- Museumsparken Tynset med musikkpaviljong og restaurant

6.13 Barn og ungdom

Fysiske kulturminner er ofte skapt som en del av arbeidslivet, altså i de voksnes verden. I bygdesamfunnet var oppveksten i stor grad en kombinasjon av lek og arbeid, barna leikte de voksnes liv, dreiv lekegardsbruk, bygde hytter og særlig om sommeren i setra, ble det bygd lekesettrer og større hytter.

Dukkestua skulle gi jentene opplæring trening. På Vollan er det bevart ei dukkestue fra 1850, mens dukkestua fra Stasjonsmester hagen i Alvdal fra 1880-åra er også bevart.

- Dukkestue på Vollan
- Dukkestue fra stasjonsmesterhagen på Steia, nå på Moan

6.14 Etniske minoriteter

Også i nyere tid, etter 1537 har det vært sørsamer i fjellområda i kommunene. Best kjent og dokumentert er det i den del av Kvikne som ligger innafor Forollhogna nasjonalpark. Der er det foretatt flere registreringer av samiske kulturminner, ny og utvidet innsats er gjort i 2011 og 2012. Det er avdekket kulturminner som går langt bakover, men også etter seinere bruk av fjellområda. Tilsvarende dokumentasjon er ikke gjort ellers i kommunene.

Det er en kjent sak at møtet mellom samer og bønder har skapt konflikter, med 1811-tragedien i Dalsbygda som det mest dramatiske sammenstøtet.

I dagboka si « Fra Kolbotnen og andetsteds» forteller Hulda Garborg flere ganger om «finnen» som holdt til i Lomsjødalen med 800 reinsdyr og som de handlet reinsdyrsteik av. Så seint som i 1890 kom en samefamilie på 25 personer og med 2000 dyr til Kvikne. Imidlertid ble det et tiår seinere, som resultat av Lappekommisjonen av 1897, vedtatt en lov som forbød tamreindrift vest for Gaula.

Tater, også omtalt som fant eller omreisende har hatt tilknytning til bygdene gjennom lang tid. Noen familier hadde vinterbolig her, som etter hvert ble mer permanent bolig. Om sommeren var mange av dem på reise, mens andre familier var innom på sine turer. Også i Alvdal og Tynset hadde taterne mer eller mindre faste gardar de tok inn på, men det fantes også leirplasser som de stadigvekk kom tilbake til.

Aktuelle kulturminner:

Tynset

- Aumahuset / Frydenlund ved Auma, fv 688, privat, i dårlig forfatning.

Alvdal

- Furulund / Moan, privat, istandsatt til fritidsbolig

Aumahuset Furulund / Moan

6.15 Tidlig turisme

Rørosbanen og moderniseringa av Norge, førte til oppblomstring av reiseliv og turisme. Tidligere hadde det bare vært unntaksvis vært reisende, nærmest oppdagelsesreisende, flere av disse har etterlatt seg interessante beretninger. Langs hovedvegene var det tidligere et system med skyss-skifter, en måtte skifte hest og hadde behov for overnatting, en del av disse skyss-skiftene gikk over til å bli gjestgiverier og pensjonater.

Steimoen og Gjelten i Alvdal, Bjørnsmoen, Neby og Sandtrøen på Tynset, Engen i Tyllidalen, Støen, Moen og Frengstadhaugen på Kvikne har fungert som skyss-skifter i varierende lengde.

Hesten ble gradvis erstattet med bil, buss og drosje og behovet for å skifte hest ble borte, men mange av skyss-skiftene fortsatte tradisjonen med å ta i mot turister / gjester.

Ulike overnattingstilbud var en viktig del av stasjonsbyutviklinga. I Tynset sentrum ble det stor overnattingskapasitet og variasjon, med Stasjonshotellet, midt i sentrum som et sentralt anlegg, med tilbaketrukket anneks i nåværende Christianes vei. På det meste hadde Tynset sentrum 10-15 ulike overnattingsmuligheter. Det står mange hus i dag som har tilknytning til denne virksomheten, noen er også nevnt under tidligere temaer. Kjente steder er: Bjørnsmoen, Tynset hotell, Alfarheim, Brugata 8, tidligere Victoria hotell, Kongsv 4 tidligere Schulruds hotell / Svelland, Sandbakken og Parkvn 6 Godtlands hotell.

På Steia, som også var et viktig knutepunkt for trafikk vestover, kom Steien hotell i 1877 og Dæhlie hotell, der kommunehuset ligger i dag, i 1891

Steien hotell Alvdal. Victoria hotell Tynset

Tidlig seter- og fjellturisme

Hulda og Arne Garborg bosatte seg på Kolbotn i 1887, og trekte fort til seg mange besøkende og var med på å legge et visst grunnlag for tidlig reiseliv i området Strålsjøåsen og Savalen. Ivar Mortensson-Egnund holdt periodevis til på Nordpolen. En kort periode hadde Hulda Garborg hytte i Strålsjøåsen. Gjennom alle år tjente Strålberg som tilholdssted for mange som skulle besøke Hulda og Arne Garborg.

I Lomsjødalen kom det turister tidlig, det ble kjøpt opp setervanger eller bygd nye hytter. Ved Sivilosen etablerte Schous bryggeri feriested for sine ansatte og bygde et fint feriehus, dette er bevart, men flyttet til Lyngtuft, Strømmen. Også i Haustdalen ble det tidlig bygd hytter

Schoubygningen. Hytte Barkald

Første overnattingstilbud på Tronsvangen var på Tronsvangen seterhotell som ble etablert i 1885, fremdeles står det et gammelt hus der, flyttet fra bygda. Ingridsetre, litt lenger opp i grenda, tok mot de første gjestene i 1909. I 1918 kjøpte den indiske profeten Sri Ananda Acharya, Baral, Ingridsætre og kalte stedet Gaurisankar. Han lanserte tidlig ideen om Fredsuniversitet på Flattron, bautaer er satt opp og grunnstein nedlagt, Baral døde fredsdagen 1945 og er begravd nord med Tron med utsikt mot Savalen.

Grosserer Thomas Heftye, eier av bl a Frognerseteren, eide garden Barkald en periode, 1876-1893, og bygde Heftyehytta som seinere ble flyttet til Haustdalen. Nye eiere, bygde nytt sommerhus, hytte, som fremdeles står på garden.

I Aumdalen. Hobde og Nytrøa kom det tidlig turister. På Kvikne var det tidlig jakt- og fisketurister. Laksefiskere i elvene lenger vest tok seg et avbrekk med jakt og fiske på Kvikne. Flere tok i mot turister bl a Vollan, kapellet ble brukt som matsal, dessuten Støen, der det står en gammel bygning

Interessante kulturminner:

- Kolbotn
- Nordpolen
- Hytta til Hulda Garborg på Vangen
- Strålberg
- Pustut
- Delphinhytta
- Schoubygningen
- Fredsmonument
- Baral gravplass
- Gammelt hus på Tronsvangen seterhotell
- Barkald, ferievilla
- Gammelbygningen på Støen
- Holla, Nytrøa

Hyttebygging

Bygdefolk og andre skaffet seg hytte. Mange var det som, ofte ble det kjøpt opp gamle hus i bygda til dette formålet.

7. Litteraturoversikt

Bergebakken, Per Arnfinn: Sætrene på Østkjølen i Alvdal (udat)

Bergebakken, Per Arnfinn: Sætrer i Alvdal Vestfjel. 2006.I

Braseth, Leif: Veidemann i en brytningstid (1998)

Braseth, Leif: Drømmen om den store malmåra (1995)

Brønne, Jon: Vollen i Kvikne, i Årbok for Nord-Østerdalen 2000

Døhlen, Kari: Barfrøstua i Alvdal sentrum, i Årbok for Nord-Østerdalen 1989

Eggen, Eystein: Tyllidalen – Brydalen bygdebok (1957)

Eggset, Alf: Røstvangen gruver-et moderne industrieventyr, i Årbok for Nord-Østerdalen 1997/98

Eggset, Alf: Alvdal Bygdebok, 1-4, 2011-15.

Espelund, Arne: Bondejern i Norge, 1999

Espelund, Arne: Fra berggrunn og jordsmonn i Rørostraktom med tillegg fra Folldal-Alvdal i sør til Tydal i nord, 2005

Fossgard, Eldbjørg: «Den eneste Landskapsnatur jeg føler trang til at male» Om kvinnelege kunstnarar på studieferd i Nord-Østerdalen kring hundreårsskiftet (m.a. Harriet Backer) i Årbok for Nord-Østerdalen 1997/98

Garborg, Hans E: Kolbotnen, i Årbok for Nord-Østerdalen 2005.

Hagen, Olav T:Kvikne Ei bygdebok 1 (1952)

Holte, Kari: Rapport fra en som stortrives med å bo i en gammel prestegard, i Årbok for Nord-Østerdalen 1988

Horten, H, Nyborg, S, Trøan, S: Det Faadalske kobberverk 1722-1749, i Årbok for Nord-Østerdalen 2010

Horten, H: Gjestgiveri og skysskifte på Gjelten i Lille-Elvedal fra 1810, i Årbok for Nord-Østerdalen. 2012.

Hvamstad, Per: Sølnekletten – kulturminner forteller, i Årbok for Nord-Østerdalen 2011

Hvamstad, Per: Bruk av stein i hus, i Årbok for Nord-Østerdalen 2008

(Hvamstad, Per) Østerdalsstuer. Lokal bygningstype med stor symbolverdi, Norsk Kulturminnefond, 2013

Haarseth, Rachel: Bilder fra Tyllidalens fiskevei i Årbok for Nord-Østerdalen 2005

Kleven, Hans: Driftsbygninger i Nord-Østerdalen 1950-2000, i Årbok for Nord-Østerdalen 2001

Kristoffersen, Åge: Taubane 1 Folldal-Alvdal, i Årbok for Nord-Østerdalen 2006

Langleite, Olav m fl Erindringer, 2010

Neset, Trygve: Fiskevegar – kølbruk – namn, i Årbok for Nord-Østerdalen, 2004.

Neset, Helga Reidun B.: Moanbrua i Alvdal 1933-1993, i Årbok for Nord-Østerdalen 1993

Nyeggen, Halldor: Registrering av kulturminner i utmarka i Alvdal, i Årbok for Nord-Østerdalen 1994/95

Nyeggen, Halldor: Kulturminner i utmarka i Alvdal. 2005

Nørdssti, Borgfrid: Øverby i Tyllidalen, i Årbok for Nord-Østerdalen, 2001.

(Platou, Karin) Fra Kaasvangen til Luftkastellet – de første turistene i Lomsjødalen i Alvdal (2015)

Reinertsen, Harald: Det var en gang ei elv, i Årbok for Nord-Østerdalen 1980

Reinertsen, Harald: Liv og lagnad i Strømmengrenda. 1990

Sagbakken, Stein: Gruveindustrien i Nord-Østerdalen gjennom tidene, i Årbok for Nord-Østerdalen 1980

Spangen, Amund: Sandtrøen og byggeskikken på Tynset, i Årbok for Nord-Østerdalen 1993.

Spangen, Amund: Lonåsen i Tynset – et eksempel på forandring i kulturlandskapet, i Årbok for Nord-Østerdalen 1988

Spangen, Amund: Bygge og bo i Nord-Østerdalen, 1993

Statens vegvesen: Gamle veger og bruer i Hedmark fylke (1982)

Steihaug, Per B.: Steia- utviklingen av Alvdal sentrum, i Årbok for Nord-Østerdalen 1991

Steimoeggen, Einar, m fl: Alvdal Bygdebok I Bygda gjennom tidene. 1966.

Steimoeggen, Einar: Alvdal Bygdebok. Garden og ætta, I og II, 1973

Streitlien, Ivar: Tynset meieri 1897-1957. (udat)

Streitlien, Ivar A: Tynset Bygdebok I og II, 1972, 1973

Streitlien, Jørgen, Vardenær, Stein: Sætrene i Haustdalen og omegn i Alvdal. 2007

Talsnes, Ragnar: Nord-Østerdal Slakteri i Årbok for Nord-Østerdalen, 2015

Thorleifsen, Magne m fl: Alvdal Meieri 1895-1995. 1996

Tyllidalen Bondekvinnelag: Setrer og seterliv i Tyllidalen og Brydalen. 1986

Tynset Bygdebok: Topografi geologi historie (1978)

Sundt, Eilert: Om bygningsskikken på landet i Norge, 1976

Sørhuus, Signe: Lovise Hytte og bergverksdrift i Alvdal (u.dat)

Østerås, Bodil: Steinhoggarverksemda i Sandbekkdalen på Kvikneskogen, i Årbok for Nord-Østerdalen 2004

Østigaard, A.D: Christian Kvart på Kvikne-ferd i 1635, i Årbok for Nord-Østerdalen 1988

Østgaard, A.D: Arne og Hulda på Kolbotnen. 1993

Østgaard, A.D: Kongens kopperverk «Queckne Kaaberwerck» på 1600-tallet. 2008

Østigaard, Arne Dag: Tunnusetr kyrkje 800 år, i Årbok for Nord-Østerdalen 2011

Aas, John: Røstvangen. Spredte minner fra årene 1909-1921, i Årbok for Nord-Østerdalen 1983